

Berde Mózsa emléke

BERDE MÓZSA

ÉLETRAJZA.

*

IRTA

BENCZÉDI GERGELY.

*

KIADTA AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM RÉSZVÉNYTÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1901.

BERDE MÓZSA
ÉLETRAJZA.

*

IRTA

BENCZÉDI GERGELY.

*

KIADTA AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM RÉSZVÉNYTÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1901.

VALAMINT minden kornak megvan irányító eszméje, úgy minden kiválóbb embernek van kedvencz ideálja, melynek megvalósítására némelyik emberfeletti áldozatra is kész.

Az emberiség boldogítása, a műveltség és felvilágosodás terjedése, a nyomor enyhülése, a hasznos felfedezések hosszú sora, egy-egy élet fáradságos kitartó munkáján alapszik.

Az egyik évekig laboratoriumába zárkozik, a másik saját élete kockáztatásával a tenger mélységébe bocsátkozik, vagy a felhők magasságáig emelkedik. A martirok derült arczczal lépnek máglyára: Galilei, Dávid Ferencz börtönbe mennek; Columbust, Csoma Sándort egy-egy eszme ragadja ismeretlen világtájak felé. A mindennapi lelkek az ilyeneket őrvöngőknek tartják és hirdetik, pedig ezekben az a szellem működik, mely a Megváltót is a keresztre kísérte.

Berde Mózsát is, a mint élete utolsóelőtti éveiben, nála feltűnő nyíltsággal kijelentette, csaknem gyermek-kora óta egy fő eszme vezérelte: nemcsak életében, hanem halálában is hasznára lenni embertársainak.

Egyházunknak sok jelese volt. Egész sorával dicsekedhetünk azoknak, kik szellemi vagy anyagi kincsekkel gazdagították; de egy sem volt, ki oly önmegtagadólag mint ő, szentelte volna egész élte munkáját egyházának s abban a magyar közművelődés előmozdításának.

A jelen való jutalom mindeneket érdekel, a jövő díj csak a nagy lelkeket tartja mozgásban. Berde e nagy lelkek közé tartozott. Azt a tüzet, mely mellett keblében a közművelődés előmozdítását célzó terveit melen-

gette, mindig féltékenyen takargatta, nehogy célja köz-tudomásra jutván, az emberek tömjénezésének tárgya legyen.

A hősoket meg szokták és meg kell jutalmazni. A ki megvonja magától mindazt, a mit az emberek élvezetnek, kényelemnek, az élet boldogságának neveznek, hogy egyházának, nemzetének minél nagyobb szolgálatot tehessen, azt megilleti a hősok koszoruja s méltó a legszebb díjra, mit embertársai emlékének szentelhetnek. Berde az ily hősok egyik elsőrendű tagja fog maradni mindenha.

Én három oldalról kívánom az ő életét tárgyalni: mint hazafit, gazdát és egyházának jóltevőjét, mert e három irányban fejtett ki hasznos tevékenységet.

Életének, tetteinek sok részlete lesz még felderítendő; sokat magam is készakarva elhallgattam. Az utókor — ha szükségét látja — pótolja ki a hiányokat.

I. A Berde család. Berde M. szülői, tanulása, nevelői állása, ügyvédsége és jószágkormányzósága.

A Berde család attól a *Berde Gábortól* vette eredetét, a ki többekkel együtt 1615 szeptember 12-én Bethlen Gábortól hadi szolgálataiért nemeslevelet kapott, mikor Marosszéken Szováthán lakott.¹ *István* nevű egyetlen fiának két fia közül: *Gábor* II. Rákóczy György alatt tatár rabságba jutott és ott el is halt; *Gergely* Háromszékre Laborfalvára költözött felesége jószágára, kinek neve ismeretlen. E Gergely lett az Erdélyből származó összes Berdek törzsatyja; sőt valószínűleg a S. Szentiváni Bartokoké is, mert a nemeslevelet kapott Gábor, a Bartok nevet is használta. A család innen Laborfalváról ágazott ki Kálnokra, Bikfalvára, Szatsvára, Verespatakra stb.²

¹ Lásd: Okmánytár 1. sz. alatt.

² Családi leszármazást 2. sz. alatt. Többször beszélte, hogy midőn gr. Csákyval a pozsonyi országgyűlésre utazott, Biharmegyében Bárádon több Berdere akadt, kiknél az volt a hagyomány, hogy Erdélyből származtak ki.

Az 1752. született Berde Ferencznek, Szabó Annától két fia született: Áron és Mózes; *Áronnak* Szász Krisztinától: Áron előbb a kolozsvári unitárius kollegium, aztán a Ferencz József tudomány-egyetem tanára; *Mózesnek* pedig Márkos Teréziától szintén *Mózes*, ez életrajz tárgya.

Id. Berde Mózes saját feljegyzése szerint korán árván maradt; szülőit nem is ismerte; 15 éves korában elszökött az udvarhelyi collegiumba, de 1808-ban mint bejegyzett gyalog határórt katonának erőszakolták. A francia háborút végig harezolta. 1815 február 7-én házasodott meg, elvévén Markos Teréziát, a kivel csak 9 hétig lehetett, mert Strassburgba vitték, honnan 10 hó múlva bocsátották haza mint főkáplárt. »És így megtalálám — írja önéletrajzában — az elhagyott szegénységet, mert a nekem jutott 25 köbölféle föld, sovány-sága miatt a mindennapi kenyeret is alig vala képes kiadni.« Belső telkők is egy lévén, ebből kölcsönvett pénzzel kellett Áron testvérét kifizetni. Ezen kívül jutott neki egy sertés, két tyuk és pár butordarab. A határ-őri kötelékben 1840-ig, tehát 32 évig kellett szenvednie.

Midőn 1834 augusztus végén fiát Kolozsvárra, az Unitárius Kollegiumba vitte, felkereste Br. Weselényi Miklóst, kinek biztatásából, hazaérkezte után, többeket értekezletre hitt össze, hol a határőri katonáskodás jármának lerázása módjairól tanácskoztak s az országgyűléshez folyamodást irtak. Ezért Kelemen Lázár ügyvéd és Beder Béni ev. ref. lelkészszel együtt elfogva, Kézdivásárhelyre katonai fogságba vitték, honnan 28 heti szenvedés után, Estei Ferdinánd által történt személyes kihallgatás után bocsáttatták szabadon.

A katonai szolgálat alól 1840 ben megszabadulván, a sepsiszéki 32 község bodzai birtokának lett a biztosa. E minőségben találta S. Sztgyörgyön laktában 1848, mikor e város által századosnak választatván, 300 nemzetőrt vezetett az Agyagfalvi gyűlésre. Innen haza rendeltetvén, a raktár és annak felszerelése bizatott reá. Majd hadnaggyá neveztetvén, Háromszéknek a muszkák által történt elfoglalásáig lelkesedéssel és buzgósággal küz-

dött a székelység által oly rég sovárgott szent szabadság mellett.¹

A katonai és közszolgálat miatt a kis gazdaság folytatásának súlyosabb gondja nevére, Markos Teréziára nehezedett. E nő mintája volt a fáradhatlan munkásságnak és takarékoságnak, kinek jelleméből fia Berde Mózsa igen sokat örökölt.

Midőn 1871-ben összes vagyonát számba vette és megbecsültette, az ingatlanok összes értéke 7140 frtra rugott. Minthogy egyetlen fiuknak gyermeke nem volt, közös megegyezéssel a kolozsvári és kereszturi unitárius gymnasiumnak, a laborfalvi eklézsiának és iskolának hagyományozták haláluk utánra összes vagyonukat. A végrendeletet azonban közölték fiukkal, a ki azt írta atyjának, hogy reá nézve igen megszegyenítő ha — mint egy érdemetlen fiut — mindenből kitagadnák; ily megalázás nélkül is teljesítve lesz akaratjuk, mert az ő célja is épen az, a mi szülőié; egyébiránt tegyenek meggyőződésük szerint, ő ezután is szerető gyermekük lesz. E válaszra az öreg Berde a végrendeletet megsemmisítette, de fia — ígérete szerint — a szülők akaratát csakugyan valósította.

Berde Mózsa² egyetlen gyermeke volt id. Berde Mózesnek és Márkos Teréziának. Született 1815-ben, de születési ideje az anyakönyvbe nincs bejegyezve, csak a keresztelés napja, deczember 15-ike.³ Anyja jó korán kezdte önállóságra szoktatni. Hét éves korában a falusi iskolába, 1825 szeptember 1-én a székelykereszturi unitárius gymnasiumba vitték, a hol 9 évig tanult mindig kitünőleg. Szülőin már itt igyekezett lehetőleg könnyíteni, követve édes anyja utasításait, jó tanácsait, nemcsak a jó tanulásra és jó magaviseletre, hanem a megélhetés módjaira is. Kiszolgált katonáktól kék posztónadrágot vett, ebből télben kesztyűket varrt; divatban

¹ Önéletirata: Okmánytár 3. sz. a.

² Nevét mindig Mózsának írta és nem Mózesnek.

³ Kiss Sándor laborfalvi lelkész, Kádár Lajos tanító és Berde Ferencz urak fogadják hálás köszönetemet azon szives készségért, melylyel érdekes adatokkal járultak ez életrajz megírásához.

volt a tanulók közt fekete és fehér lószőrből czifrábbnál czifrább gyűrűket kötni; ő csakhamar ennek is mestere lett. Az eladott kesztyük és gyűrük árából apróbb kiadásait bőven fedezhette. Többször beszélte, hogy Kereszturt léte alatt, évente 16 magyar forintot kapott hazulról. Mikor szünidőre haza ment, anyja volt az, a ki legszigorubban megszámadoltatta. Reá nézve a szünidőben is csak a tanulás szünetelt, de nem a munka, mert reggeltől estig minden munkában a mit megbirt, részt kellett vennie. A *nagy földet* még ekkor nem kedvelte. Mikor atyjának egy nagyocska földjét ketten szántották, ő a lóhátról hajtvva, oda szólott: »Édes apám ez a föld igen nagy, ezt adjuk el.« Jött-e akkor más panasz ajkaira nem tudom, de hogy ismeretségünk alatt szülőiről szigoru nevelésükért, mindig a legnagyobb tisztelettel és a legmélyebb hálával emlékezett meg, annak igen gyakran voltam tanuja. Mindig a legkeményebb elítélő szavakat használta azon szülők ellen, kiknek gyermekei a szünidőket teljesen tétlenül töltötték el. Nézete az volt, hogy rossz gyermekek nincsenek, csak rossz szülők s a legtöbb esetben ezeket kellene amazok hibájáért a legszigorubban megbüntetni.

Miután a kereszturi gymnasium osztályait elvégezte, atyja 1834 augusztus végén a kolozsvári unitárius kollégiumba vitte a mai VI-ik gymnasiumi osztálynak megfelelő osztályába. Itt az 1834/5. iskolaévben egyenruhás (togatus), de a következő évben már egyenruhátlan (secundanus) diák lett. A kettő között az volt a különbség, hogy amazok 4, ezek pedig 3 év alatt végezték a tanfolyamot. Így végezte Berde is 1837 júniusban és pedig minden tantárgyból mindig kitünően. Diákkorában élénk részt vett az önképzőkor ügyeiben is, melynek »Serdület« cz. kebli lapjában egy pár *gyenge*, de szabadság után sovárgó verset is irt.¹

Mielőtt tovább mennénk, egy körülményt meg kell itt emlitenem és ez az, hogy vallásközönségünk akkori nagy érdemű főgondnoka V. Dániel Elek egyetlen fiá-

¹ Okmánytár 4. sz. alatt.

nak, Gábornak tanítót kért Székely Miklós rektor-professortól, a ki a kereszturi rektortól is különösen ajánlott, csinos, értelmes, mozgékony fiatal Berdét ajánlotta, a ki el is fogadtatott. Ez volt egyházunk részéről az első megbízatás, melynek derekasan megfelelt és az első kitüntetés, melyért a többi diák előtt egyszerre nagy tekintélyre emelkedett, nem kis dolog lévén a főgondnok fia nevelőjévé választatni. Ekkor írta nagy örömmel apjának, hogy fizetése teljes ellátás mellett évi 80 forint s így az eddig hazulról küldött évi 16 forintra nincs többé szüksége.¹

A nevelői állás nem mindig és mindenütt tartozik a rózsás és elismerést arató foglalkozások közé. Berde azon kevés szerencsések közé tartozik, a kik kivételt képeznek.

Növendéke, jelenlegi egyik érdemes főgondnokunk, atyjának méltó utóda és követője, mint egyetlen fiu, kissé elkényeztetett gyerek volt. Előbbi tanítója hanyag és mindent elnéző; Berde maga a szorgalom és szigor. Egészen új rendszer lépett életbe. Az urfinak korán hajnalban fel kellett kelni — s a mi eddig hallatlan eset volt — inas nélkül fölöltözni és egész derékig hideg vízzel megmosakodni, a mi kezdetben szepegve, később jó kedvvel hajtatott végre s viradtig gyertya mellett szorgalmasan tanult. Az első évben egy vendéglőből kosztoltak. Berde étkezés után a kenyeret elzárta. Ha a fiu időközben kért egy darabot, a felelet az volt: »Magának egy susták jár napjára, abból vehet a mire szüksége van.« Öltönyt is állásának megfelelőt ugyan, de egyszerűt csináltatott.²

Ezekért s más hasonlókért az aggódó édes anyával az összezőrdülések nem is maradtak el, de Berde nem

¹ Daniel Gábor ur szives volt Berdének 1851. oct. 6-tól 1889. ápr. 2-ig hozzá irt számos levelét közölni, melyért fogadja e helyen is hálás köszönetemet. E levelek teljes világot vetnek az ő jellemére, gondolkodásmódjára, sok adatot ezekből merítettem.

² E Berdétől magától hallott adatokat maga V. Daniel Gábor ur is igazolta.

engedett s a praktikus apa is — dicséretére legyen megörökítve — az ő pártjára állott. Szigorú volt, de a szigorú a szívet érintő szeretettel párosította. Elve volt a 3 év alatt — a mint maga beszélte — hogy »önállóságra, munkásságra és takarékoszágra szoktassa, mert a három erény teszi az embert függetlenné és urrá s legnagyobb ur az, a ki legkevesebbet szorul másra«. »Én csak *embert* akartam nevelni, mert ebből idővel kitelik az ur is; 19 éves voltam ekkor, most ősz fővel sem gondolkozom máskép. Az ifjú ember tisztességes szigorban, önmegtartóztatásban és munkásságban nevelendő. Ez az én hitem.«¹ Minden idők nevelői által szem előtt tartandó magasztos elvek! A mely tanár, tanító csak tanít s nem gondol mindig arra, hogy első sorban *embert* neveljen, az lehet nagy tudós, híres gazda, ünnepezt hazafi, de tanárnak rossz tanár.

Ez elve nemcsak kitünően bevált, hanem a szerető tanítvány lett leghűbb és legkedvesebb barátja, kivel talán egyedül közölte minden bűját, gondját, megosztotta örömét és bánatát.

Mindketten nevezetes időszakot éltek át; fontos hazafiúi és egyházi ügyeknek voltak tényezői. Az összeköttetés, a legbizalmasabb érintkezés egy perczre se szakadt meg. Lehetetlen benső megindulás nélkül olvasni azokat az igazi szeretetteljes, őszinte, bizalmas leveleket, melyekben két nemes lélek 50 év leforgása alatt örömeit és aggodalmát, sok családi és nemzeti, gazdasági és társadalmi kérdésben nézetét kicseréli.

E nevelői állás Berdének s merem állítani egyházunknak jövőjére döntő befolyással volt. V. Dániel Elek kir. táblai elnök ugyanis nyílt házat tartott, hol Berdének bő alkalma volt a finom modort, előzékenységet, könnyed társalgást elsajátítani; Erdély akkori nevezetesebb embereivel, családjaival, ezek történetével, összeköttetéseivel megismerkedni, valamint ötöt is már itt sokan megismerték. Itt izmosodott meg benne egyháza

¹ Daniel G. urhoz 1876. márcz. 18. 1879. jan. 30-ról irt leveleiből.

ügyei iránti erős érdeklődése, áldozatkészsége. Dániel Elek ugyanis, mint az Unitárius Vallásközönség főgondnoka, az egyház minden ügyeit bámulatra ragadó buzgósággal intézte, figyelme a legcsekélyebb eklézsiái és iskolai ügyre is kiterjedt. Akkori nagy jóltevőinkkel, Koncz Jánossal és Agusztinovich Pállal élénk érintkezést és levelezést folytatott. Ő alapította újra a m.-vásárhelyi ekléziát,¹ sokat munkált a mult században elvett egyházi javak kárpótlása kérdésében. A Dániel Elek minden tevékenységének, töprengéseinek szemlélője, az ország és az egyház vezérférfiaival való tanácskozásainak, a közügyek miatti aggodásainak, a jövő iránt kifejezett nézeteinek éveken át tanuja volt a komoly és mély érzelmű Berde. Az így nyert benyomások szabták meg életének pályáját, mely mind a hazára, mind az egyházra hálás elismerésre méltóan futott és végződött. Ez időtől kezdve bálványozott székely nemzetének és kicsiny egyházának minél több szolgálatot tenni, tette életfeladatául.²

Berde az iskolai bizonyítvánnyal 1837 július elején M.-Vásárhelyre sietett s már 9-én felesküdü a Donáth Sándor ítélőmester Cancellariájára irnoknak. Mint ilyen ugyanez évi szeptember 1-től a jogot a m.-vásárhelyi ev. ref. Collegiumban hallgatta, melyből 1838 augusztus 14-ről és 1840 február 10-ről vannak kitünő bizonyítványai. Az ügyvédi vizsgát 1840 december 10-én itt tette le.

A kir. tábla 1840 december 16-án tartott ülése 12. sz. a. kivonata bizonyítja, hogy Berde M. kir. táblai irnok *szószólói megvizsgálására* kirendelt biztosság előtt kihalgattatván, »mind szóbeli jeles feleleteivel, mind írásba tett munkájával, szorgalmának s a hazai törvények ágaiban való jártasságának oly kitünő dicséretes jeleit adta, hogy a *szószólói* (ügyvédi) hivatalra dicsérő

¹ M. Vásárhelyt 1838. április 29-én volt a 17-ik század eleje óta, a Daniel Elek fáradozása folytán, az első Unitáristentisztelet. (Daniel Elek levele Székely Miklóshoz.)

² Egyházas szellemére kétségkívül befolyással volt az a tudat is, hogy anyja családja egy jeles püspököt is adott a Sztiváni Márkos Dániel személyében az Unitárius egyháznak.

méltánylással ajánlható. Midőn magát jelenteni fogja, a szószólói hivatalra, eskettessék fel«.

Ennek alapján 1841 április 29-én az ügyvédi esküt M.-Vásárhelyt a kir. táblán le is tette. Az ügyvédi diplomával Kolozsvárra ment, hol május 3-án a Guberniumban, 5-én Kolozsmegye partiális székén és 7-én a városi tanács előtt ügyvédi diplomája kihirdettetvén, az ügyvédséget megkezdette.¹

Lakást a főtéren, a Bánffy palotában, az udvaron levő épületben vett, melyet 1851-ig megtartott.

Ügyvédi diplomáját a 7-ik székely gyalog századnál is bemutatta, melynek századosa Hild, Dálnokban 1842 február 5-én válaszul ezt írta annak hátára: »A fenséges főhadvezérségnek határozata nyomán mely költ 1841 deczember 21-én a nemes ezred kormány, gyalog-öszveirat alatti Laborfalvi Berde Mózesnek, az ügyvédi hivatal szabad folytatására engedelmet nyújtott, miszerint felmenti minden katonai szolgálat és fegyverviselés alól, de meghagyja, hogy maradékai az öszveiratba jegyeztessenek fel és szorittassanak katonai szolgálatra; mi is ahoz tartás végett Berdének tudtára adatik.«²

Kilépett tehát 25 éves korában az élet színterére, hol 50 évig mint hű hazafi, mint nemzetgazdász és buzgó tagja egyházának lelkesen és áldásosan működött.

Kolozsvárt alig telepedett le, több igen tekintélyes kereskedő reá bizta ügyeit. De legnevezetesebb volt az, hogy br. Szentkereszti István ajánlatára, ki legelső volt megbizói közt, jószágigazgatóvá tette gróf Csáky György; a kinek Magyarországon is nagy birtokai lévén, ezeknek gyakori megvizsgálása, valamint a gróffal a pozsonyi országgyűlésre utaztatása, alkalmul szolgált ugy a hazai viszonyokkal, mint a magyarországi irányadó jeles emberekkel oly ismeretséget kötni, milyennel nem sok erdélyi dicsekedhetett. Nagy előnyére szolgált, csinos

¹ Minden okmányai megvannak az ő vasszekrényében elhelyezve, az egyház levéltárában.

² A Berde családnak az az ága (a Mihályé), melyhez Mózsa tartozott a gyalog határőrök közé volt sorozva, a másik (a Péteré) a huszárok közé.

közép termete, ragyogó kék szemei mellett gyors felfogása, ritka emlékező tehetsége, nagy szóbősége, a nyelvvel szónokias hajlékonysággal bánni tudása.¹ A két magyar haza családait, azoknak történetét nálánál talán senki jobban nem ismerte. A leghevesebb vitatkozás közben sem engedte magát tulságba ragadtatni; személyeket sohasem bántott, csak a tárggyal foglalkozott. Ezért általában kedvelt szónok volt. Nagy hátrányára volt, hogy hangja, ha magasabbra emelkedett, rekedtté vált. Ezért különben kellemes csengésű szavának, nagy termekben nem volt megfelelő hatása.

II. Kormánybiztossága 1848—49-ben. Elítéltetése és josefstadti fogsága.

Ily tulajdonságok mellett nem csuda, ha mind a magas, mind a művelt középosztály és a nép egyformán kedvelte s midőn az 1848. évi események elkövetkeztek, Erdélyben egyike lett az örök emlékezetre méltó *haza-fiaknak*.

Nem lehet feladatomból, de fölöslegesnek is tartom édes hazánk 1848. és 1849. évi történetére bővebben kiterjeszkednem. Csak a Berde működésének kellene hű rajzát adnom, de ezzel is egy későbbi szerencsésebb tollra kell várni. Szolgáljon mentségemül, hogy kor- és szereplő társai, tetteinek közvetlen tudói, nagyobbára elhaltak. Háromszék levéltárát az oroszok S.-Szt.-Györgyön megsemmisítették, a Berde összes irományait a Bánffy palotában volt szállásán 1849. augusztus havában az osztrákok által beállított rendőrség lefoglalta és elvitte, csak az a kevés maradt meg szerencsére, a mi történetesen unokatestvérénél, Berde Áronnál volt letéve. Ő maga szerénységből és a keserű emlékek miatt csak nagyon ritkán és szükön nyilatkozott. Pedig kedvezőnek hitt alkalommal sokszor tettem kísérletet, hogy viselt dolgaival megismertessen. Óvatos természetét itt sem

¹ Nyolcz arczképe maradt és ismeretes előttem; 1 kised Daguerrotyp, 1 drb fotograf képe 1851-ről; 4 drb fotogr. 1861 vagy 62-ről; 2 drb 1880—1890 közti évekről.

tagadta meg. Csak ritkán, többnyire véletlenül s önkénytelenül ejtett el egyes nyilatkozatokat.¹

Szülőföldje az erdélyi országgyűlésre, mely 1848 május 29-re Kolozsvárra lett összehíva, azon évi április 11. és 12-én S.-Szt.-Györgyön egyhangulag követnek választotta. Mint ilyen résztvett tehát azon emlékezetes gyűlésen, melyen Erdélynek Magyarországgal való ismételi egyesülése, vagyis az *Unio*, melynek ő is lelkes híve volt, május 30-án kimondatott. *Ugyanaz nap* azon 24 tagu bizottság egyik tagjának választatott, mely hivatva volt a ministeriumnak felvilágosításokat és javaslatokat adni az erdélyiek viszonyait és kívánatait illetőleg. Kéziratban megvan egy igen terjedelmes munkája »Törvényjavaslat Erdély és Magyarország egyesüléséről« cz. alatt. Miután az országgyűlés jul. 18-án bezáratott, követeink, mint már képviselők, a jul. 5-én megnyitott országgyűlésre Pestre siettek s azon július 10-én megjelentek.

E közben a szerbek Magyarországon, az oláhok Erdélyben nyílt lázadásban törtek ki. Erdélyben a szászokkal kezét fogott s az osztrák hadvezérség által határozottan támogatott és bujtogatott oláhok megkezdették a magyarság kiirtását. Sőt a visszavonás szele a Székelyföldön is végig süvöltött. Nem hiányzott a nyílt és titkos csábítás, hogy a székelyek a nemzeti ügy pártolásától elvonassanak s a reakció sötét szolgálatának megnyeresenek. Pedig a székelyek nélkül Erdély biztosan elveszett. E csapás elhárítására 1848 szeptember 19-én a képviselőház a székely katonaság által egy század óta viselt és gyűlölt határőrrendszert megszüntette. E határozat azonnal teljesedésbe vétele végett a székely képviselők ugyanaznapi előterjesztésökben kormánybiztosoknak a helyszínére kiküldését hozták a ministeriumnak javaslatba, mely azt el is fogadta és 23-án *kilencz kormánybiztost* nevezett ki az erdélyi részekbe s főleg a Székelyföldre. Ezek voltak Zeyk József, Zeyk Károly, Kemény

¹ Petőfi Sándor sem lehetett szerencsésebb, a ki Szalontán 1849. márt. 24-ről Berdéhez irt levele utóiratában »nagyszerűen számol a háromszék történetére vonatkozó — Berde által — megígért adatokra«. L. Okmánytár 5. sz. a.

Domokos, ifj. gróf Bethlen János, Keller János, Mikó Mihály, Gál Dániel, Berde Mózes és Demeter József.¹

A kinevezett kormánybiztosok Kolozsvárra siettek, hol br. Vay Miklós kir. biztos Budára távozása miatt helyettese, gr. Mikó Imre, tanácskozásra hívta őket össze. Itt úgy találták, hogy Berde Háromszékben, Miklósverfuszékben, Kézdi-Vásárhelyt, S.-Szt.-Györgyön, Ilyefalván és Bereczken működhetik a legnagyobb sikerrel, minél fogva október 2-ról gr. Mikó h. kir. biztos ötöt a megnevezett helyre kormánybiztosnak kinevezi és 6 pontban teendőit megjelöli, a mi abban fog állani, hogy az említett helyekre kiszállva, igyekezzék egyfelől minden unio elleni mozgalmat, reaktionarius törekvést, kormányzás elleni bujtogatást és népcsábitást lehető legcélirányosabb módon meggátolni és ártalmatlanokká tenni, másfelől a szükséges katonaságnak minélelőbbi összegyűjtését a hatóságoknál mozdítsa elő, mely cél elérésére utasításul közli azon pontokat, melyekben a fennemlitett tanácskozmány megállapodott. Nevezetesen 1-ször a már folyamatban levő táborozást kell megfeszített igyekezettel mindaddig folytatni, míg a már alakult csapatokkal együtt a Királyhágón inneni törvényhatóságokból 4000 honvéd fog kiállani.

2-or önkéntesekből oly csapatokat kell alakítani, melyek, míg a mostani vészteljes idők tartanak, rendes honvédeknek tekintessenek s hogy ezek minél előbb célszerűen használtathassanak, ki kell őket mindjárt alakulásukkor lakhelyeikből mozdítani és zászlóaljakra egyeztetve gyakorolni.

Ezenkívül a kormánybiztosok a nemzetőrséget rendezzék és állítsák fel.

A 3-ik pontban az önkéntesek egyszerű ruházata iratik le.

A 4-ik pont szerint az önkéntes csapatokhoz tiszteket a kir. biztosokhoz a kormánybiztosok ajánlanak, altiszteket maguk vesznek be.

¹ Gróf Batthyany L. nyílt rendeletét Berdéhez lásd a Berde 1848—49-iki okmányai közt. Okmánytár 6. sz. a.

5-ör a székely katona törvényhatóságokban, az alakítandó nemzetőrsereg a határországban részt veszen.

6-or azon kell igyekezni, hogy a meglevő ezredek szét ne oszoljanak; most erőszaporításra lévén minden áron szükség, ily tetemes erővesztés kipótolhatatlan kár volna; ha pedig a feloszlást meggátolni sehogyse lehetne, igyekezni kell honvédszászlóaljakká átalakítani.

A közelebbről várt 5000 fegyverből Háromszék számára ezret határozott a bizottmány.

»Egyedül erélyes fellépés és ernyedetlen buzgalom az — így végződik az érdekes rendelet — mi sikert szerezhethet törekvéseinek, melynél fogva a haza nevében szólítom fel önt, fordítsa minden erejét eszközlésére annak, mit a hon önre bizott, s mi, ha mindnyájan, e hon polgárai, összevetett vállakkal a haza megmentésén törekszünk, egyedül távolithatja el azon veszélyt, mely bennünket fenyeget.«

E hazafias szellem sugalta rendelettel ment Berde Háromszékre, melynek dicsőséges önvédelmi küzdelmében mint egyik legfőbb tényező vett részt mindaddig, míg 1849 elején Bemmel az összeköttetés itteni működését fölöslegessé nem tette.

Itteni működéséről fájó emlékei is voltak, a mint olykori nyilatkozatai elárulták. Ismeretes az agyagfalvi réten október 16—17-én tartott székely gyűlés lefolyása és sajnos kimenetele. Berde ezért Berzenczeyt minden alkalommal erős szavakkal ítélte el és tette felelőssé. A mint beszéllette, a gyűlést megelőző nap estéjén Sz.-Udvarhelyt a Keller János házában népes előértekezletet tartottak, hol abban lett a megállapodás, hogy a népet a szükséges felvilágosítások és fellelkesítés után, a lehetőleg való magafelszerelés és élelemmel ellátás végett néhány napra bocsássák haza, csak a fegyveres határőröket tartsák vissza, kikhez a többiek könnyen csatolhatók lesznek. Ez értelemben indítványt tenni, ő lett az értekezlet által megbizva. Ámde Berzenczey, noha ő is jelen volt az értekezleten, hiuságától elvakítva, éppen ellenkezőleg, a rögtöni indulásra tüzelte a népet; az ő — tegyük hozzá: gyenge hangon előadott — indítványa

mint vékony szellő az erős orkán mellett, minden hatás nélkül hangzott el a Berzenczey hatalmas, dörgő hangja mellett. A székelység tehát minden előkészület nélkül indult a nehéz feladat teljesítésére. Már pedig Berde szerint »háborut, pert és játékot mindenki azon reményben kezd, hogy nyerni fog, a kinek még reménye se lehet, az vagy könnyelmű, vagy végtelen hiu.« Különben mindig elragadtatva szólott székely vérei itten tanusított lelkesültségéről, engedelmességéről, a kiknek, ha Bem akkor állott volna élökre, Erdélyben a rend hamar helyre állott volna.

A mit Berdével előre láttak és megjósoltak mindazok, a kik a dolgoknak nemcsak a kezdetét, hanem a végét is megszokták latolni, az nagyon is hamar bekövetkezett. Gedeon osztrák tábornok már november 5-én szétágyuzta M.-Vásárhelynél a székely tábort. A kevés sorhadi katonaságtól kísért oláhság előntötte a meghódolt Maros- és Udvarhelyszéket, melynek honvéd fiai és Erdély birtokos osztályának s értelmiségének tetemes része Háromszékre huzódott.

Háromszék volt és maradt az egyetlen pont, hová az osztrák zsoldosok és rabló oláh kísérei lábukat be nem teheték. Háromszék derék népének hónapokon keresztül kifejtett hőstettei, véres küzdelmei hazánk történelmének mindenhova egyik legszebb lapját fogják képezni.

Berde kormánybiztosi minőségben szinte példátlan tevékenységet fejtett ki. E nehéz helyen szerzett hazafiui szolgálataiért, ha bitófán vagy börtönben hunyta volna be szeméit, eddig rég a haza szentei közé sorozták volna.¹

A kellő időben alkalmazott erély és tapintatosság voltak fegyverei. Ugy a katonaság között a magyar kormány ellen, mint a nép közt a nemesség ellen egyes tulbuzgók által emelkedtek lázító hangok. Berde ezeket

¹ Kormánybiztosi működését lásd: Háromszék önvédelmi harcza 1848—49. írta Nagy Sándor Kolosvár 1896. Orbán Balás: Székelyföld leírása. Pest 1869. III. köt. 185—191. l.

csirájokban elfojtotta.¹ Ez időből előttem csak egy tettét említette önérzet hangján. Háromszékről is, mint általában az egész Székelyföldről, nagyon sokan telepedtek ki tanulásuk révén a megyékre, a nélkül, hogy az ősi örökségből részöket kivették volna. Most mint üldözött földönfutók, testvéreik vagy rokonaikhoz menekültek. Némelyeknél »a párna suttogni kezdett«, azaz a feleség addig zugolódott a férj füleibe azok tartása miatt, kiknek vagyonát évek óta ingyen vagy potom bérért használták, míg a vendég szürét kitették. A mint ezek tudomására estek, gyökeresen ható orvosságot alkalmazott. Az illetőknek minden ingó és ingatlan javakból gyorsan kiadatta a megfelelő részt, mire minden »suttogás« elnémult s a baj továbbterjedésének egyszerre vége szakadt.

Háromszék vitéz népe 1848 november 15-én S.-Szt.-Györgyön tartott népgyűlésen kimondotta, hogy »meghalunk, de nem hódolunk!« E gyűlésen ajánlkozott Gábor Áron ágyuöntésre, miután a Dániel Gábor segéd-kormánybiztos által a m.-hermányi vasgyárban megrendelt 6 drb ágyuból csak kettő készülhetett el s volt S.-Szt.-Györgyre szállítható.

Innen kezdve a szép Székelyföld e kies pontján egymást követték a hős görögkor legendaszerű, nagyszerű példái. Nemcsak a Heydte rabló oláh csordáit, hanem a Gedeon rendes katonáit is sorra verték és kergették székelyeink.

Bármily nagy volt is azonban a lelkesedés és kitarítás, a hosszas és folytonos küzdelemben gyöngültek az

¹ Erre vonatkozólag Pünkösti Gergely ur, 1848—49-iki honvéd-őrnagy a következő nevezetes adatot volt szives 1899. ápr. 8-án kelt levelében közölni. »Midőn (Berde M.) egy este Oltszem felől utazott S. Sztgyörgy felé, meghallotta, hogy egy ember, a ki a mozgó nemzetőrök közt volt, föllévén valószínűleg a reaktionáriusok által bujtogatva, izgatni kezdett, hogy a nemesi osztályt és az urakat meg kell ölni. Berde szekéréről leugrott, az embert letartóztatta s mint kormánybiztos hatalmával élve, Sztgyörgyre bekísértette s ottan példásan megbüntettette. Ha ezt nem teszi, az anarchia rövid időn kitört volna.«

erők, s főleg fogyatékán volt a lőszerkészlet. Háromszék annyira körül volt zárva, hogy a haza más részéből hirt alig hallottak. Az osztrák hadsereg nagyszerű győzelmeit s a magyar kormány teljes bukását hirdető hazug hírlapok csempésztettek be. Nem csoda, ha a Gedeon békeajánlatát végre is elfogadták, és mint hadviselő felek, formális békét kötöttek, melynek pontjai 1848 deczembe 28-án állították meg és 1849. január 2-án irattak alá.

Ámde még az alkudozások alatt fontos hírekkel tértek vissza Moldovából Kőváry László és Dósa Dániel, melyeket Kézdi-Vásárhelyről gyors futárok tudattak Berdével és más illetékesekkel.

Ez örvendetes események következtében csak néhány rossz honvédlovat és pár száz kovás fegyvert szolgáltatott ki a békepontok szerint az osztrák biztosoknak s a hűségesküt is igen kevesen tették le a háromszékiek közül.

E hírek valódiságát, a dolgok mibenléte kifürkészése végett Kolozsvárra járt Matskásy Antal is megerősítette, sőt magával hozta Bem Kolozsvárról kibocsátott kiáltványát.

A lelkesedés újból tombolva tört ki a mindent áldozni kész székelyekben s ezerével gyűjtötte Kézdi-Vásárhelyre, hogy a győzelmesen előre nyomuló Bemnek támogatására siessen.

Berde ugy az önvédelmi harcz, mint az alkudozások intézésében bőven kivette a maga részét.¹ Ő a szó szoros értelmében nem volt forradalmi ember. »Meghódolni« ő sem akart, de »meghalni« sem. Mérséklő

¹ Berde azon ritka szerencsében részesült, hogy saját magát még életében láthatta a színpadon. Kolozsvárt ugyanis kétszer játszották el 1891 június 7-én és 8-án Derék Antal »Gábor Áron a székely ágyuhős, látványos történeti színmű Háromszék 1849-iki önvédelmi harcza idejéből« cz. darabot, Berde mindkétszer jelen volt s könyezve nézte végig. Magam is elmentem, hogy lássam, minő érzelmekkel nézi magát szerepelni. A Szentgyörgyi I. alakításával meg volt elégedve, csak azt vette zokon, hogy kifeslett attilájából kilógott egy darab vatta.

nézetei, a tulságoktól óvakodó, körültekintő természete csak a jó siker biztosítására szolgáltak.

Berde, miután Háromszéken feladatát befejezte, Debreczenben szándékozott elfoglalni képviselői székét. De az események továbbra is Erdélyhez fűzték.

Berdét ugyanis Háromszékről visszatérte után Kolozsvárt Csány mellé nevezte ki kormánybiztosnak az elhalt Asztalos Pál helyébe a honvédelmi bizottmány 1849 márczius 17-én, hol mint ennek úgyszólva jobb keze működött.¹ Miután Csányi márcziusban körutra indult, Kolozsvárt helyetteséül őtet hagyta hátra. Csányi Nagy-Szebenből márczius 23-ról Berdéhez Kolozsvárra irt levelében intézkedik gabonaraktárak mi módon állításáról; írja, hogy ott — Szebenben — a városra vetett adót a polgárság vonakodik fizetni, mert — a mint mondják — a pénzt Oláhországba küldötték; a pénztárak üresek, még a kötelezvények is hiányoznak; értesíti, hogy több napig kell ott és Brassóban maradnia és utóbb Berdét oda hoznia, mert »ide ember kell«; kéri Berdét, hogy gondoskodjék egy emberről, kit maga mellé kérhessen Debreczenből. Pedig éppen az ő ajánlatára Berdét a honvédelmi bizottmány már márczius 17-én kinevezte volt az elhalt Asztalos Pál helyett. E levélben megküldötte Berdének egy nyomtatott példányát annak a kiáltványnak, melyet márczius 24-ről Szeben városa lakosaihoz intézett, hogy láthassa a szellemet, miből kiindul.²

E levelében említett »embert« Szebenben Csányi éppen Berdében találta fel,³ mert április 16-án őtet küldi kormánybiztosnak Szeben, Brassó, Medgyes, Segesvár, Szászsebes, Szerdahely, Kóhalom, Nagy-Sink, Ujegyház és Szászváros székekbe teljes hatalommal felruházva.⁴ E kinevezést Berde április 19-én vette kezéhez és N.-Szebenbe tette át lakását, hol egész működése alatt bölcs mérsék-

¹ Lásd Okmánytár 7. sz. a) b) alatt.

² Okmánytár 8. sz. a.

³ Egy 1849. márt. 28-ról Berdéhez irt érdekes levelét lásd Okmánytár 9. sz. a.

⁴ Okmánytár 10. sz. a.

lettel igyekezett a személy- és vagyonbiztosság helyreállítására s a haza ügyének előmozdítására.¹ Hibául rótták fel, hogy a Bruckental könyv- és képtárt Pestre nem szállította; a két millió sarczot a szebenieken fel nem vette stb. Legfájdalmasabban találta egy a »Martius 15-ke« czimű lap 45. számában 1849 junius 11-ikén Pesten megjelent kárhóztató közlemény, melyben valaki névtelenül Berdét erősen megtámadta. Ily megtámadásnak, sőt gyanusításnak Kossuthon elkezdve minden szereplő hazafi ki volt téve. Hogy Berdére vonatkozólag az ily áskálódásnak nem volt sikere, bizonyítja az, hogy Csány L., a ki Berdét nagyon jól ismerte, a közlekedési ministeriumba min. tanácsosnak nevezte ki.

Itt megjegyzem, hogy Berde Csányiról mindig nagy elismeréssel emlékezett meg, kinek kitartó, emberfeletti munkásságát, erélyét, igazságos jellemét és a haza ügye iránti törhetetlen hűségét példaszerűnek jelezte Berdét, a ki továbbra is Szebenben maradt, az alaptalan támadások nagyon elkeserítették, elhatározta lemondani, a mely szándékát, ugy látszik, többek közt Boczkó orsz. kormánybiztosnak is megírta, mert ez hathatósan kéri kormánybiztosi hivatala tovább folytatására. »Midőn hazánk — így ír július 16-án kelt válaszában — veszélyben forog, kivált ott hol a veszély nagyobb, hol tanácsunkkal, erélyes fellépésünkkel jót tehetünk, hazánk megmentését elősegíthetjük, hivatalunkról lemondani nem illik, nem szabad . . . magánérdeket felejtve, most egyedül hazánk megmentése lebegjen szemünk előtt.«²

A magánérdek hiában lett felejtve. A gyorsan fejlődő gyászos események véget vetettek ugy a kormánybiztosi, mint minden más magyar nemzeti hivatalnak.

A junius 19-én a tömösi szoroson át Erdélybe lépett s Kis Sándor hősi védelme után junius 21-én Brassót elfoglalt Lüders orosz tábornok gr. Clam-Gallas osztrák tábornokot a székelyek fékentartására hagyván, Szebennek

¹ Berde 1849. ápr. 10-én Kribl Josef kolosvári szabonál készítettett egy zöld színű Queckert 15 frt; egy bársony kaputot 17 frt 30 kr; ehez sinor és gomb 6 frt 15 kr.

² Lásd Okmánytár 12. sz. alatt.

indult, hova július 27-én ért és a magyar őrség Medgyes felé vonulása folytán el is foglalt.

Berde július 19-én Tompa Imre titkárjával elhagyta Szebent s Szász-Sebesen át Kolozsvárra sietett, hol 20-án titkárát napi 1 pfert díjjal kifizetvén, összes hivatalos okmányait egy csomagba lepecsételve és jul. 27-én Csáni Ferencz levéltárnok elismervénye mellett az országos biztosi levéltárba beadva, Biharmegyébe Szalárdra a gr. Csáky György udvarába menekült, mint a hol uradalmi ügyvéd léteire ismeretes s az elárultatás ellen biztosítva volt.¹ Itt hallotta meg a világosi fegyverletétel hírért. A miért a nemzet annyit szenvedett, a miért annyi vért ontott, elvette az ellenség mind, nem maradt egyéb, csak a becsület és dicsőség. A még nála volt s értéktelenné lett 5 drb. 1000 frtos és 12 drb. 10 frtos vagyis 5120 frt. értékű Kossuth-bankót, augusztus 10-én este, a mint megjegyzi »megégette pipa mellett, hogy ok nélkül ne hordozza és ne őrizze«. ² Még saját fizetését sem vehette ki, Kossuth-bankjegyből állván az egész összeg.

A kormánybiztossága alatt kezéhez vett álladalmi pénzekről és azok kiadásáról szóló okmányokról augusztus 19-én este jegyzéket készített s minden eshetőségre biztosítás végett Várady Károly, pesti ügyvéd jó barátjának őrizetére bizta. Aztán sok ezer sorsossa példájára beleburkolózott a bujkálás sűrű homályába, melyben sikerült rejtve maradnia egész 1851. elejéig, a mikor Budapestre utazott s február 20-án egy német nyelvű levélben a katonai kerületi parancsnokságnál magát feljelentette. Szabadon hagyták, csak szállását kellett bejelentenie, mely Pesten Göttergasse 3. sz. alatt volt. Következett a kihallgatás és faggatás hosszú sorozata. A haditörvényszék először 1851. február 27-én d. e. 9 órakor hallgatta ki az Ujépületben. A vallatás ismétlődött április 19-én és május 17-én.

Ez időben Csernovich Péter alkuba ereszkedett gr. Csáky Györggyel a szalárdi uradalom megvétele iránt. Gr. Csáky Gy. 1850. április 30-án Szalárdon oly tartalmu

¹ Lásd Okmánytár 13. sz. alatt.

² Okmánytár 14. sz. alatt.

kötelezvényt ad Csernovich Péternek 82.077 frt. 58¹/₂ krról, hogy azt egy év múlva megfizeti. Az idő eltelt, fizetni nem tudott, lekötötte N.-Almást. Azonban jobbnak találta Szalárdot Csernovichnak eladni, mert más adósságért is szoritották. A gróf, Berde utján kívánta a vásárt eszközölni, Csernovich tehát kieszközölte, hogy Berde május 24-én, mint a gróf meghatalmazottja, engedélyt kapott a Kolozsvárra utazásra, oly meghagyással, hogy a várost engedély nélkül el ne hagyja; május 26-án az engedély 14 napra kiterjesztetett N.-Váradra is, hol az adás-vevés június 12-én megtörtént.

Kolozsvárt magánügyeit rendezte. Szabadságideje lejárt. A rendőrség utján október 5-én jött a rendelet, hogy induljon vissza Pestre.¹ A haditörvényszék november 29-én Pesten megidézi deczember 1. d. e. 8 órára Ujépületbe. E megidézés háttára feljegyezte, hogy arról faggatták: miért vállalt hivatalt; miért nem mondott le; miért nem szökött el, vagy csinált pártot a császári ügynek; vagy egyik sem sikerülvén, miért nem záratta be vagy lövette föbe magát?

1851. deczember 23-án d. e. 9 órakor hirdette ki a haditörvényszék az ítéletet »gyertyák világánál, fészület előmutatása mellett,« mely szerint *akasztófára* ítéltetett.² Ugyanekkor rajta kívül még 40-en ítéltettek halálra mint felségárulási bűnösök, mindnyájan vagyonuk elvesztése mellett a forradalom által okozott károk megtérítésére.

Ezek közül erdélyiek voltak: Dózsa Elek, gr. Eszterházy Mihály, Fábián Dániel ev. ref. lelkész, kézdivásárhelyi képviselő és Mikó Mihály, csiki kormánybiztos.

Az ő Felsége elébe terjesztett döntésre 3 hónapig kellett az Ujépületben várni. Három havi siralomház

¹ 1851. oct. 6-ról Kolosvárról értesíti Daniel G.-t, hogy a pesti haditörvényszék rendeletéből indulnia kell vissza. »Jó kedvvel nézek — írja többek közt — sorsommal szemben sem megijedve, annyival kevésbé megtörve nem vagyok. Lelkem és kezem tiszta; nyílt arczal merem állítani és bármi találjon lánczaimat nyugodtan hordozandom, azt hiszem nem is marad el. Ideje, hogy sorsunk legyen elhatározva, ne függjünk mint a Mohamed koporsója.«

² Okmánytár 15. sz. a.

még közönséges bűnösre is embertelen kínzás; minő lehetett a derék hazafiakra! Ő Felsége 1852. márczius 27-én kelt legfelsőbb határozattal a 41 felségárulási bűnösre kimondott halálbüntetést elengedte s az időleges büntetés kiszabását a 3-ik hadtest parancsnokságára bizta, mely a vagyonek kobzás fenntartása mellett várfogságot szabott, némelyekre 10, másokra 6, 4 évet. Berde, Dosa és Mikó Mihály 4—4 évet kaptak, melynek kitöltésére Csehországba Josefstadtba szállítottak.

Még elzáratása előtt 1851. szeptember, október, november hónapokban biztosította pénzét. Az absolut kormány nevében működő hadbiróság a politikai elitétek vagyonát, az ítélet kihirdetése alkalmával rendesen elkobozta. Ez okból mindazok, a kik a szabadságharcban nagyobb tevékenységet fejtettek ki s vezető szerepet vittek, már a vizsgálat megindítása vagy annak folyama alatt hacsak tehették, igyekeztek vagyonukat az elkobzástól lehetőleg megmenteni. Így nem tartották bűnnek s a férfi jellemmel össze nem egyeztethetőnek, ha megmenthető vagyonukat rokonaik vagy jó barátaiknak átadhatták, vagy más módon már az ítélet kihirdetése előtt biztosíthatták.

Így tett Berde Mózsa is. Szabadságidőjét felhasználta vagyoni ügyei rendezésére is.

Nevezetesen 1851. szeptember 29. Szucságban Kelemen Benő jó barátjának átadta kolosvári 3 tekintélyes kereskedő kötlevelét, a ki a rábizott pénzt hűségesen kezelte és gyarapította mindaddig, míg Berde a fogságból haza került, a mit Berde sokszor hálásan emlegetett. Egy pár adóslevelet Berde Áron unokatestvéréhez tett le.

Október 16-án a Pesti takarékpénztárban Takács János kolozsvári ev. ref. tanár neve alatt 2000 frtot; november 29. Egyed Pál név alatt 800 frtot helyezett el. Gróf Csáky György adósságaiból, a saját pénzéből kifizetett volt 15.780 frtot pengőben. Ez összeget Csernovich Péter Szalárd megvételekor magára vállalta, még pedig a kamatokkal 16000 frtra kikerekítve 6°/_o mellett.

Csernovich Péter ez összegről Berdének kötelezvényt adott, a ki azt Várady Károly pesti ügyvédre

bizta »megmentés és őrzés végett. Meg vagyok győződve — írja kis naplója 11. lapján 1852. elején — hogy ezeknek szünetlen hűségében és barátságában nem csalatkozom. Bezárásom esetére a fennebb irt tőkéknek évi kamatjából kell élnem. Ha bezáratásom ideje alatt fizetnének, azonnal 3-szoros földbirtokbeli hypothékára minden formaságok mellett lesz kihitelezendő.« Egyébiránt édes atyját, Kelemen Benót, Berde Áront és Simó Károly kolozsvári ügyvéd, jó barátját kérte fel ügyei elintézésére. »Engemet — folytatja — bölcsességük, szeretetük és szilárd becsületességük biztosít. Némi tájékozás és egy véletlen esetre utasítás végett megjegyezni ezeket szükségesnek véltem. Pesten 1852. február 11-én Berde Mózsa.«

Ugyanekkor összeírta adósai neveit és tartozásaikat s a takarékpénztárba elhelyezett pénzeit¹ mindezek összesen tettek 27.147 frt. 54 krt. Tehát ennyiből állott ekkor egész vagyona.² Mikor vitték Pestről Josefstadtba — nem akadtam nyomára.

A jofestadti várparancsnok átirt a kolozsvári tanácshoz, hogy van-e Berdének birtoka, melynek jövedelméből az ellátási költségeket hordozhassa. A tanács visszairt, hogy Berdének semmi birtoka nincs, hanem Berde Áron, mint legközelebbi rokon, magára vállalta, hogy a kivánt összeget mindig előre megküldi. Fogsága alatt a pénzt részint Várady Károly küldte Pestről havonként 30 frtot, részint Berde Áron Kolozsvárról az adósoktól fizetett kamatokból, melyet a várparancsnok vett kezéhez s Berdének 5 frtonként adott ki. 1852-ben július 23-tól, december 12-ig összesen 410 frt. küldetett, melyből elköltött 60 frtot s így ment át 1853-ra 350 frt. Minden onnan vagy oda irt levelet a várparancsnok elolvasott és láttamozott. Levelet a magyaron kívül bármely nyelven írhattak, a minthogy német, latin, angol, francia nyelven irt levelét is láttam. Életmódjuk a várparancsnokok szeszélye vagy talán felsőbb rendelet szerint vál-

¹ Adósai mind kolozsvári tekintélyes kereskedők.

² Saját feljegyzése. Naplója v. zsebkönyve 1850—1862. 10. lap

tozott.¹ Élelmiszerküldés néha meg volt engedve, más-
kor eltiltva. Az olvasás, irás és kézi foglalkozás hol
megengedett, hol eltiltatott. Berde németül jól tudván,
az angol és francia nyelv megtanulására s nemzetgaz-
dászati művek tanulmányozására fordította idejét. Angol
gazdászati művek után egy egész könyvet tevő jegyzetet
irt gazdasági épületekről, gabonafajok termesztése,
marhatenyésztést, sajt készítményt stb. illetőleg. Főleg a
francia nyelvet ugy irásban, mint beszédben kitűnően
elsajátította. Magyar könyveket is vitetett Pestről, neve-
zetesen: Tatay Természettanát; Gönczy Növénytanát;
Véga Számítást; Kövály L. Erdély statisztikáját; szótá-
rakat, Mindezen könyvekre rá van ütve a várparancsnok
bélyege s minden irt és kapott levélre a »gelesen«-e és
olvashatatlan neve. Az olvasás és tanulmányozás mellett
foglalkozott kézimunkával is mint általában fogolytársai
is. Nevezetesen drótból font finom lánczokat, karpere-
czeket kötött, vagy varrt házi sapkát, melyeket hazaküldött
egyes ismerőseinek emlékül.

Az élelmezés a foglyok tetszésére volt bizva.
A vagyonosabbak a vendéglőből vitettek kosztot, a
kevésbé vagyonosok, a börtönmestertől kaptak 10 p.
krajczárért két jó tál ételt délben. A reggelit és vacsorát
maguk készítették el, még pedig a reggeli állott magok
főzte kávéból, a vacsora tokányból, gulyásból, rántott
burgonyából stb. Az erdélyiek tejes és turós puliszkát

¹ Fogsága idejéről két szakadozott és hiányos magyar nap-
tára van irományai közt; az egyik 1852-ről, melybe négy — a
másik 1853-ról, melybe két — tiszta levél van bevarrva. Az 1852.
évi naptára egyik lapján ily feljegyzése olvasható: »Nov. 28-án
hirdette ki a Comandó, hogy a levelek tárgya előre bejelentendő,
a fogdát rajzolni tilos és hogy ő csak festungs sträflinget de poli-
tischer gefangenert nem ismer, azért így nem is szabad aláírni.«
Az 1853. évi naptárban: »Márt. első napjaiban vizsgát tartott Török
tábornok egy major auditorral; pénzünk beszédetett, aztán 13-án
a várparancsnok naponkénti egy sétát kettő helyett; 6 hetenként
csak egy levelet; 1 czol hosszú haját, szakállat rendelt; megparan-
csolta hogy 4 részre osztva sétálunk, egymással beszélünk tilos.
A közelebről Bécsből idehozott foglyoknak pedig irás, sétálás,
találkozás eltiltatott.«

is készítettek, minek Marosi János volt a Berde szakaszában a főmestere. A foglyok különben kaptak napjára 10 p. krt és katona-profontot, mit a tehetősebbek a szegényebbek részére honfiúi bőkezűséggel pótolnak meg. Érdekes, hogy a volt honvédtisztekre s volt képviselőkre és magasabb rangú hivatalnokokra vasat nem tettek, de az alsóbbakra s papokra igen, úgy, hogy mikor együttes sétára vitték a mintegy 240—250 foglyot, a sok lánczörgéstől a beszédet se lehetett érteni.

Midőn 1852-ben ő Felsége Erdélyt beutazta, szülői és Háromszék összes városai és községei, több egyesek aláírásával, külön kérelmet nyújtottak be ő Felségéhez július 26-ról magyar nyelven, melyben a Berde megkegyelmezéséért esedeznek. Berde Áron 1855. elején német nyelven tett kísérletet. Minden alkalommal azon választ nyerték, hogy a megkegyelmezés iránti folyamodás legmagasabb helyen nem találtatott teljesíthetőnek. Berde tehát a kiszabott 4 évet kiülte.

1856. május 18-án érkezett Kolozsvárra, hol meleg fogadtatást és kényelmes szállást talált Berde Áronnál, kinek családja az ő távolléte alatt két szép fiúval, Jenővel és Bélával megszaporodott.¹ Azon barátai, kikre pénzeit bizta volt, hűségesen elszámoltak. Adósai közül csak a híres gazdag Csernovich Péterrel gyűlt meg a baja, a ki, hogy Szalárdra kölcsönt vehessen, a kötelezvényt 1857. váltókkal cserélte ki; Berde így is csak hosszas perlekedéssel jutott 1860-ban a 23.000 frtjához.

III. Jószágfelügyelősége gr. Bethlen Kamillónál.

Berdéről, mint jószágfelügyelőről is igen jó hirnek kellett már 1848 előtt az edélyi magas aristocrátia között elterjedni. Gr. Csáky Györgynek 1844 márczius 2-től, gr. Traun Ferenczné, gr. Bethlen Borbálának, a ki előbb gr. Kendeffy Ádámné volt, és leányának, gr. Kendeffy Katának, a későbbi gr. Andrássy Gyulánénak 1846 október

¹ Nehány évig Berde Áron öcscsénél tartott bérben egy szobát a Collég. melletti tanári lakásban s ott is kosztozott fizetvén évenként 400 frt.

1-től volt jószágkormányzója s a jövedelmek beszedője.¹ Fizetése az előbbtől az első évben volt 1200 frt, azután 2000 forint váltóban; az utóbbiaktól évi 500 frt convent pénzben és minden költségei megtérítése. Mindkét megbízója nevén külön naplót vezetett s minden év végén pontosan elszámolt, melyet úgy a gróf, mint neje, illetve gr. Traunné aláírtak s Berdét minden további felelőség alól felmentették.

Gróf Traunné a maga és lánya nevében az utolsó ily felmentvényt 1848 július 27-én Pozsonyban állította ki a személyesen jelen volt Berdének.

Berdét saját beismerése szerint az okszerű gazdálkodás titkaiba, a br. Wesselényi Miklós nagynevű jószágkormányzója, Kelemen Benő, vezette be, kinek bölcs tanításait mindig nagy elismeréssel emlegette. Ennek tanácsára kezdette volt meg már 1848 tavaszán a tagosítást is Ludason, a Kendeffy birtokon, de a mely az események miatt akkor félben maradt.

Jó hire-neve fogságával nem veszett el. Még Jósefstadtban volt, midőn Erdély egyik előkelő urasága felkérte, hogy vállalja el jószágai kormányzását. Berde előnyösebbnek vélte ily állást gr. Bethlen Kamillónál és testvéreinél foglalni el. Szélesmező, nyílt életrevalósága s gazdasági ismeretei fogantatosítására. Egy társaságban szó lévén a Radnóthon lévő sok adósságról, Berde úgy nyilatkozott, hogy ő megtudná menteni. E nyilatkozat az illetők tudomására jutván, felkérték ügyeik rendezésére. Berde vállalkozott, de szigorú feltételek mellett, mindenkinek megszabva évi járandóságát. Övék volt a radnóthi, teremi, törökbecsei nagy uradalom, rengeteg adóssággal megterhelve. Ezek kormányzását 1866 végéig vitte, az egész ország előtt tudva levő nagy buzgósággal és oly eredménnyel, hogy azt a 491,458 frt adósságot, mely a családot terhelte s melynek évi 12, 15, 18 perczentes kamatja az évi járadékkal együtt

¹ A gr. Csáky-féle bevételekről és kiadásokról vezetett napló első táblájára e szabályt írta Berde: »Semmit bé ne végy és ki ne adj, míg be nem irtad. Az első hitelt őriz, a második kárt távolít. Egy angol számoló gazda után.«

50,751 frt 60 krt tett évenként, teljesen törlesztette. Miként kívánta helyzetét a maga előnyére kizsákmányolni s principálissa érdekét szolgálni, arra nézve csak azt a tényt hozom fel, hogy nemcsak a saját pénzt fordította a rengeteg adósság apasztására, s ezért csak 6°/_o kamatot számított, a régi hitelezők által kikötött legkisebbnek is a felét, hanem olcsóbb pénzre akarván minden esetre szert tenni, a maga nevére is vett fel kölcsönt. Nem csuda, hogy Bethlen Kamilló gróf minden levelében egy meghitt, bizalmas, hü baráttal szemben használni szokott kifejezésekkel közli minden buját, kéri tanácsát és köszöni támogatását. Berde 1867 január 1-én mondotta fel szolgálatát; a gróf január 8-án irt levelében megkísérelte maradásra birni, de siker nélkül; mire január 26-án irt levelében az elismerés és hála érzékeny nyilvánítása mellett a megválásba beleegyezik. »Remélem, édes jó Berde, — írja többek közt — hogy jó indulatját és barátságát ezután sem vonja el tőlem, úgyszintén olykor a tiszteimet is, ugy-e bár, buzdítani fogja, hogy igyekezzenek. Az Uristen áldja meg magát, édes jó Berde, mindazokért, a miket javamra tett, és legyen ezután is oly indulattal, mint ezelőtt.«¹

E levél boritékára Berde — szokásához hiven — következő jegyzést irta: »A gróf elbocsátott kérésemre. Áldassék Isten szent neve, ismét magam ura vagyok.«

Azok közül, a kik hozzá tanácsért, támogatásért folyamodtak, különösen is fel kell említenem gr. Bethlen Farkasnét, Teleki Rózát, ki számos levelében Berdét egyetlen jó barátjának, megmentőjének, szabadító angyalának nevezi, »ki méltó arra, hogy térdein állva mondjon neki szive mélyéből fakadó hálát«. Egy ily hálalkodó levél hátára ezt jegyezte: »Munkásságom teljes elismerése, melylyel Bonyhát én mentettem meg, a mi igaz! A szerénység megbántása nélkül elismerem«. A grófné tetteiben is jelét adta hálájának, mert végrendeletében

¹ E levelek, mint minden más okmányai, rendelkezésének megfelelőleg az Unitár. egyház levéltárában az ő vasszekrényében együtt őriztetnek.

20,000 frtot hagyományozott Berdének, mit örökösei ki is fizettek. Valamint megfizették azt a 10,500 frtot is, melyet Berde 5°/_o mellett 1878 május 5-én adott volt kölcsön a grófnénak.¹

IV. Ujra közpályára lépése; képviselősége, belügyminiszteri oszt. tanácsossága és nyugalomba lépése.

Hazánk sorsa jobbra fordultával Berde is ismét a szebb jövőért küzdők sorába állott.

Az erdélyi udvari cancellaria ideiglenes elnöke, br. Kemény Ferencz 1860 december 30-ról Bécsből értesíti a Radnóthon lakott Berdét, hogy ő Felsége december 27-én kelt határozatával »az erdélyi országgyűlés tájékozása és szükséghez képest adatok szerzése végett K.-Fehérvárra összehívandó előleges tanácskozás tagjait 40 számban állította meg s ezek közt a székely nemzet részéről Berdét nevezte ki«. Ezen tanácskozás napjaul 1861 február 11-ke tüzetett ki, melyre Berde meg is jelent.

Ismeretes ezen tanácskozás, majd a szebeni országgyűlés magyar és székely tagjainak hazafias magaviselete, melylyel nagyban hozzájárultak a magyar alkotmány és az »Unió« végleges helyreállításához.

1865-től—1872-ig minden országgyűlésnek tagja volt, Háromszék hol egyik, hol másik kerületében megválasztva.² Mint az erdélyi viszonyok alapos ismerője kétségkívül hasznos felvilágosításokkal szolgált a bizottságokban és az intéző férfiaknak. Deák Ferencznek nagy tisztelője s pártjának hű és tevékeny tagja volt.

¹ Gr. Bethlen Farkasné, kinek végrendelete kelt 1879. aug. 30-án, meghalt 1880. márcz. 4-én élte 58-ik, özvegysége 11-ik évében, örökösei: fia Árpád és Irma leánya gr. Toldi-Horváth Lajosné. — Egy másik támogatását kereső volt a Bukarestben elfogott Nagy Josef. Lásd Okmánytár 16. sz. a.

² Utolszor Sepsí és Miklósvárszék választotta meg az 1869. ápr. 20-ra Pestre összehívott országgyűlésre 3 évre S. Sztgyörgyön márt. 22. 23. és 24-én, 1376 szóval; ellenjelöltje Antos Ferencz 344 szavazatot kapott.

Az állást és hivatalt kérők nagy számmal keresték fel őtet is. A valódi érdemeket örömmel és készséggel pártolta is, de a tehetség, elméleti és gyakorlati képzettség nélkül valóktól, a kik protekcióval igyekeztek hivatali állásba jutni, hidegen fordult el. Mint képviselő nyilvánosan csak egyszer szólalt fel, midőn 1868 május 23-án az unitár. egyház segély iránti kérését benyújtotta s melynek következtében a többi felekezetek közül kihagyott unitár. egyháznak is évi 5000 frt szavaztatott meg.¹

1867 június 26-án belügyminiszteri oszt. tanácsosnak neveztetett ki, e naptól járó 3000 frt fizetés és 400 frt szálláspénzzel, miről br. Wenkheim Béla július 1-ről értesíti. E miniszteriumban ekkor államtitkárok voltak: Tóth Vilmos és Zeyk Károly; miniszteri tanácsosok: Groisz Gusztáv és gr. Szapáry Gyula; oszt. tanácsosok, Berdén kívül: Hosszu József és Gálfy György; fogalmazó segéd Székely Elek stb. Tóth Vilmoson és Szapáryn kívül mindannyian erdélyiek.

Reá a IX-ik oszt. vezetése bízott, hová tartoztak a könyöradományok nyilvántartása, az inséges munkák elrendelése, kifizetése és felülvizsgáltatása; az országos tébolydai betegek élelmezése és ellátása iránti intézkedések; a tébolydák építkezési ügye; nemzeti színház ügye; a kórházak, szegények és philantropiai alapok kezelése stb.

Ez állásban 1871 május végéig maradt, a mikor is május 3-án beadott kérésére ő felsége már május 7-én »buzgó szolgálatainak elismerése mellett« felmentette, miről Tóth Vilmos miniszter, május 9-ről azzal értesíti, hogy végkielégítésül egy évi fizetését kapja. A fizetés május végével s évi 500 frt szálláspénze június végével megszünttetik. Berdének egy sajátkezű jegyzékét találtam e felmentő irat mellett, mely mint a jogosan büszke öntudat s őtet igen jellemző nyilatkozat álljon itt szó szerint. »Az embernek — így szól ez — saját lelkiisme-

¹ Lásd e beszédet: Okmánytár 16. sz. a. Ez összeg 1900-ban még 5000 ftal toldatott meg, úgy hogy az Unitár. egyház jelenleg 10.000 frt = 20.000 koronát kap évenként.

rete legjobb barátja, bírása és vezére; lelkiismerete jelölheti meg a legbiztosabb utat, mely őtet az élet szövényes, sikamlós utain vezetheti, a társadalom minden osztályzatában és tömkelegében megjelölheti az utat, melyen járhat, cselekedeteinek irányt adhat.«

Mily boldog az olyan ember, a ki a legnehezebb és viharos időben lelkiismerete vezénylete mellett szivéből, és törhetetlen erővel szolgálja hazáját, nemzetét; a társadalmat, melynek kebelében élt, s most, midőn visszavonult a közszolgálat teréről, büszkén mondhatja el: *»omne tulit punctum«*.

Mint Erdély népeinek, szokásainak, ügyeinek, régi törvényeinek alapos ismerője, a miniszteriumban az átmeneti időben kétségkívül hasznos szolgálatokat tett. Az erdélyi birtokos osztályra nézve igen üdvös vivmánya külön említést érdemel. Ez pedig az, hogy a magyarországi földtehermentési záloglevelek szelvényeit az Erdély területén levő m. kir. állampénztáraknál — viszont az erdélyi földteherment. záloglevelek szelvényeit a magyarországi k. állampénztáraknál be nem váltották, hanem tulajdonosaik arra voltak utalva, és pedig a magyarországiak, hogy erdélyi állami pénztárnál — s az erdélyiek magyarországi állampénztárnál vagy személyesen sok költséggel, vagy ügynökök által fizetés mellett, vagy kereskedő uton terhes százalék mellett váltsák be szelvényeiket. — E terhes állapot Berdének 1868-ban tett előterjesztésére változtatott meg s rendeltetett el a szelvényeknek minden különbség nélkül való beváltása.

V. Visszaszerzett havasok rendezése ügyében megbízatása és eljárása.

Örök érdeme marad Berde Mózsának az ugynevezett székely revindikált havasok, oskolák, katonai kincstári épületek, ruházási és lóbeszerzési alapok bonyolított ügyének kitisztázása, s ezek visszaadatása körül kifejtett terhes munkássága. Ennek kissé bővebb kifejtését szükségesnek tartom nemcsak az érdekes ügy, hanem a Berde emléke érdekében és saját olvasó közön-

ségünk iránti tekintetből is, mely előtt kevésbé lehet ismeretes.¹

Ismeretes a székely határőrségnek 1762—1764-ben véres katonai erőszakkal felállítása. A székely nemzet minden tagja született nemes lévén, a hon védelmére személyesen volt kötelezve. E kötelezettség a nemzetet három részre osztotta. Az első osztályt képezték a *főnemesek*, kik többed-magukkal; a második osztályt a *lófőnemesek*, kik lóháton, a harmadik osztályt a *darabontnemesek*, kik gyalog voltak kötelesek a hon védelmében résztvenni.

E szervezet a szatmári békekötés után megszűnt, a két alsóbb osztály adófizetés alá vettetett s az 1762—1764-ben szervezett határőri kötelezettség is csak ezekre szorítkozott, és pedig úgy, hogy a darabont rendű székelyek határőröknek, a lófőszékelyek pedig huszárhatárőröknek fegyvereztetek fel.

A csikszéki és háromszéki lófő és darabont rendű székelyekre, tehát alkotmányellenesen kétszeres teher nehezedett: adófizetés és határőrzés, míg a velök egyenlő ösjogu főnemesek mindkettőtől mentesek maradtak.

A felfegyverzés családok szerint történt, úgy, hogy minden darabont rendű család egy gyalog határőrt s minden lófőrendű család egy huszár határőrt volt köteles saját költségein kiállítani, felszerelni és tartani.

Az így 1764-ben felfegyverzett székelyek két gyalog- és egy huszár-ezredet alkották, de a csiki és háromszéki huszár családokból nem telvén ki a létszám, Udvarhelyszék, Aranyosszék, Felső és Alsó-Fehér megyének, Fogaras vidékének és Hunyad megye Dobra járásának legvagyonosabb egyházi nemesei szintén felfegyvereztetek s a székely huszár-ezredhez soroztattak.

Ugy a gyalog, mint a huszár határőrök legterhe-

¹ E kérdést illető adatokat ily czimű becses munkából vettem: »Ó császári s apostoli királyi felségéhez hódolatteljes felterjesztése Br. Wenkheim Béla m. kir. belügyminister, Lónyay Menyhért m. kir. pénzügyminister és Horváth Boldizsár m. kir. igazságügyminister, a volt székely határőr-ezredek ingó és ingatlan javainak visszaadása és rendezése tárgyában. Pest 1869.«

sebbnek tartották ruházatuknak saját költségükön való előállítását.

Az 1769 augusztus havában határkijárási és kijelölési eszközölködve Magyar- és Törökország között, ez alkalommal több oly havas szereztetett vissza Csikszék és Háromszék határvonalán, mely azelőtt villongás tárgya volt, egy részről az erdélyi, más részről a moldvaoláhországi birtokosok közt, vagy a melyet a moldvaoláhországiak eltulajdonítottak.

E visszafoglalt s az összes székelyek által közösen használt havasokat II. József császár 1783 május 27-én kelt legfelsőbb elhatározásával »a határőr katonaság javára és előmenetelére adadni« rendelve, a határőri hatóságok 1784 tavaszán, a polgári hatóságok közbejötté nélkül, elfoglalták, a határőrök javára és nevében haszonbérbe adták s a jövedelmet a határőr családok közt egyenlő arányban évenként felosztották.

E kiosztást néhány év után megszüntették és egy ezredi közös ruházati pénztárt alapítottak, a mi jelentékeny teherkönnyítés eszköze lett.

Ugy egyes családok, mint számos község indított pert a visszazertett havasokért, de siker nélkül. Azok a határőrök birtokában maradtak, ezeknek 1851-ben bekövetkezett felosztásáig, s azoknak évi bére az ezredék ruházati pénzalapja nevelésére fordított, és pedig külön ily alapja volt a csiki és külön a háromszéki huszár osztálynak.

Ezen *ruházati pénzalapon* kívül volt még a székely huszár-ezrednek egy az egész ezredet illető közös alapja, az ugynevezett »*lóbeszerzési alap*«.

Ez alap úgy keletkezett, hogy azon családok, melyek vagy szolgálatra alkalmas férfi hiánya vagy szolgálati lovak elpusztulása miatt szolgálatot nem tehettek, s melyek e szerint a hiány megszünthe idejéig, úgy a lótarástól, mint a lovas szolgálattól mentesek voltak, köteleztettek annyi összeget fizetni évenként a lóbeszerzési alapba, a mennyit elköltenének, ha lovat tartanának. Az így gyűjtött pénzből, mikor az összeg arra elegendővé s a család szolgálatképessé vált, a szükséges ló beszereztetett.

A székely határőrök 1848—849-ben hallhatatlan dicső nevet vívtak ki magoknak. Vitézségök örökre fénypontja lesz szabadságharcunk történetének.

Az osztrák kormány katonai esküszegésnek tekintvén részvétüket, az ezredek összes ingó és ingatlan vagyonát az államkincstár javára koboztatta el 1851. január 22-én kelt legfelsőbb elhatározás folytán, mikor egyuttal a határőr intézményt Erdélyben megszüntette.

A pénzalapok kezelési könyvei, az ügyiratok nagyrésze az 1848/9. évi zavarok közt eltévedt vagy megsemmisült, s így az államkincstár csak azt vehette zár alá, mit a pénztárakban tettelegesen talált.

Az 1861. évi augusztus 24-én kinevezett »közvetlen bizomány« által kiitelt havas részeket az illető községeknek a kincstár 1863. és 1864-ben birtokába adta. — A többiekért, valamint a ruházati és lóbeszerzési alapokért is többször folyamodtak Csik- és Háromszék hatósága, egyes községek s főleg a huszár-családok, mint jogos tulajdonokért. De az absolut kormány csak a lóbeszerzési alapot ismerte el a huszárcsaládok tulajdonául s annak kiosztását nem ellenezte azon egyes családoknak, melyek azt betették s a melyek a betételt hitelesen igazolják. Az igények bejelentésére és igazolására 1865-ben egy évi záros határidő tűzetett ki.

Az előmunkálatokból csakhamar kitűnt, hogy az egyéni igazságos kiosztás lehetetlen, mert az 1851-ben lefoglalt pénzkészlet magyar bankjegyekben volt és megsemmisített, továbbá, mert a családok nagy részének betéti könyve a közbeeső 18 év alatt elveszett, s ezek igényöket nem igazolhatják; a számadási könyvek szintén áldozatául estek a zavaros időknek.

Ily viszonyok közt találta ez ügyet a magyar kir. miniszterium, mely 1869. évi január 23-ról igen terjedelmes felterjesztésében ajánlatba hozta ő felségének úgy a visszaszerzett havasoknak és más ingatlanoknak mint a ruházati és lóbeszerzési alapoknak a volt határőrök részére visszaadatását.¹

¹ Lásd a 71-ik lapon jelzett felterjesztést.

Ő Felsége e felterjesztésre 1869 február 16-án kelt elhatározásával a volt székely gyalog- és huszár határőr ezredeknek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaadatását az idegen jog épségben tartása mellett, a székely nemzet jólléte előmozdítására intézett közhasznú czélokra és bizonyos szorosán megtartandó feltételek mellett elrendeltetvén, ennek érvényesítését a bel- és pénzügyminiszterre bizta.

A visszaadott javak voltak:

1-ször. Csikszék határvonalán fekvő azon *havas részek*, melyeket 1784—1849-ben az első székely gyalogezred *ruházati pénzalapja* alapítására birtokolt, és pedig:

	hold	□öl
Szántó	1160	508
Kaszáló	5515	64
Legelő	11,417	333
Erdő	52,094	393

2-szor. *Ruházati pénzalapok*, melyek az elkobzás idejében állottak.

Az 1-ső székely gyalog-ezred alapja ... 52,569 frt 04 kr.

A 2-ik » » » ... 9,687 frt 31 kr.

A székely huszár-ezred » ... 14,029 frt 40 kr.

3-szor. *A lóbeszerzési alap*

az elkobzáskor tett 49,958 fr 44 kr.

4-szer. A borszéki fürdőben két ház.

5-ször. Iskolák Csikszeredában, Szt-Mártonban, Kézdivásárhelyt és Sepszi-Szt-Györgyön.

6-szor. Az ezredek törzskarai részére szükséges épületek: Csikszeredában, Kézdivásárhelyt és Sepszi Szt-Györgyön, valamint a zászlóalj, osztály-század és szakaszok részére szükséges és 1866 előtt elnem idegenített telkek és épületek: Uzon, Bölön, N.-Ajta, Zágon, N.-Borosnyó, Polyán, Tövis, Dobra, Bágyon, Ditró, Csikkozmos, Bankfalva, Somlyó, Ménaság, Szt-Domokos, Gyergyó-Szt-Miklós és Kászónujfalu községekben.

A feltételek ezek:

1-ször. A Csikszék határvonalán fekvő *havasok*, a rajtok levő épületekkel, felszerelésekkel és telepekkel az első székely gyalog-ezredet alkotott Csikszék közön-

ségének, vallás- és nemzetkülönbség nélkül, közös tulajdonául örökre, *feloszthatatlanul* teljes tulajdoni joggal ugy adatnak vissza, hogy az évi jövedelem a földmivelés, bányászat és kereskedelem emelésére és népoktatásra fordítottassék.

2-szor. Az első gyalog- és a székely huszár-ezredtől elkobzott *ruházási pénzalapok* és ezek kamat járulécai, mindkét közönségnek, valláskülönbség nélkül, feloszthatatlanul örökjoggal, oly feltétellel, hogy mint takarékpénztárak kezeltessenek, lehető *olcsó kamatokkal*.

3-szor. A *lóbeszerzési pénzalap* s ennek kamat járulécai a székely huszár-családoknak közös és egyenlő jogosultsággal s legfeljebb osztályonként (divisio) osztassék fel, vagy ez is takarékpénztári alapul szolgáljon; mire nézve a csiki huszár-családoknak szakaszonként elválasztandó képviselő gyűlése, egy miniszteri biztos elnöksége alatt, döntsön.

A Csik- és Háromszék területén fekvő *összes telkek és épületek*, a mennyiben a magyar állam vagy a szék céljaira nem szükségesek, adassanak el és az azokért befolyó pénzösszeg csatoltassék a Csikszeredában, Kézdivásárhelyt és S.-Szt-Györgyön alapítani célbavett *ipariskolák* tőkéihez.

A háromszéki huszár-családok szintén szakaszonként választandó képviselőgyűlésökben a miniszteri biztos elnöksége alatt határoznak, hogy a lóbeszerzési alaptól őket megillető részt a két iskola közül melyikre akarják inkább fordítani.

4-szer. A *borszéki két telek és ház*, a fentartási költségek kivételével, vagyontalan szenvedő székely betegek számára használtassék ingyen.

5-ször. A székely ezredek területén katonai célokra használt *iskolák*, számba veendő alapítványi tőkékkel és ezeknek kamataival, Csikszeredában, Kézdivásárhelyt és S.-Szt-Györgyön alakíttassanak át *ipariskolákká*.

6-szor. A kincstári kezelés ideje alatt a fekvő javakból 1869 január 1-ig befolyt jövedelmek a m. kir. kincstárt illetik.

A már tulajdonossá vált közönségek által ezen

javak kezelésére alkotandó alkalmas szabályok megerősítését, az általok választandó kezelő személyzet kinevezését s az évi számadások felülvizsgáltatását a belügyminiszter magának tartotta fenn.

Br. Wenkheim Béla belügyminiszter mindezen fontos kérdések megoldásával 1869 február 26-án kelt elhatározásával Berde Mózsa belügyministeri osztálytanácsost bizta meg, utasítván a fent jelzett összes javaknak átvételére, Csik és Háromszék közönségének fenti elvek szerinti átadására s eljárásáról jelentés tételre.

Az ügyet nálánál jobban ismerő, ügybuzgóbb, tapintatosabb egyénre, a kiben az illető érdekeltek is jobban megnyugodtak volna, a miniszter nem bizhatta volna. Berde — a mint írja — a »rendeletnek annál nagyobb örömmel engedelmeskedett, mert ez alkalmat nyújtott neki, hogy sokat szenvedett székely nemzetének sajnó sebei gyógyításához csekély erejével ő is hozzá járuljon.«

Berde mint miniszteri biztos 1869 július 26-án indult el Budáról s 1870 márczius 29-én tért oda vissza. E szinte 8 óra terjedő idő alatt minden előleg, irnok, vagy titkár nélkül, valóban óriási munkát végzett.¹

1869 márczius hóban Erdélybe leutazván, kutatni és tanulmányozni kezdette legelőbb is a ruházási és lóbeszerzési alapok állapotait, melyek az elkobzás után különböző közegek által, részint Szebenben, részint Kolozsvárt kezeltettek, a bánya- és pénzügyigazgatóság-, az adóhivatal és kincstári ügyészség által. Mindezen közegekkel érintkezésbe lépve, a kivánt adatok, kimutatások okmányok, periratok stb. összeszedése, rendezése roppant munkába került, lassan haladt. E munkálatát félbe szakítva, szeptember 18-án Gyergyóba utazott, hogy a havasok átadását a tél beállta előtt eszközölje.

Csiksзык által e célra előre kinevezett bizottsággal és a pénzügyminiszter által az átadásra s ezt megelőzőleg a havasok jövedelmeire vonatkozó számadások tisztázására odarendelt kolozsvári m. kir. bányaigazga-

¹ Több ivre terjedő igen érdekes jelentését 1870. márt. 13-ról Kolozsvárról tette meg, összes költsége 2538 frtra ment, melyet a minister 1870. máj. 1-én utalt ki.

tósági közegekkel a *Tölgyes* havasra kiszálva, Csikszéknek átadta a szék területén lévő havasi részeket, a beszerzett mindenféle térképekkel, conscriptiókkal, birtokivek- és földkönyvekkel; leltározta és érték szerint átadta az összes tiszti telkeket, épületeket, fűrészmalmoikat, deszkákat, léczet, tönköt stb.

Számba vétettek a haszonbérek 1869-ről, ugy a fűrész, mint a lisztelő malmokról; a havasok roppant területén elszórva lakó bérlők; az állami, uradalmi és erdészeti egyesített számadások, hogy kitűnjék, mennyi illeti a jövedelemből 1869 január 1-ig az államot s azon innen Csikszék közönségét. A készpénz osztalék is azonnal átadatott a birtokosoknak; számba vétettek és átadatottak a gyergyó-szentmiklósi uradalmi épületben talált összes irományok és ingóságok.

Ezekre nézve Berde hathatósan ajánlja a miniszternek, rendelje meg a széknek, hogy a havasok azon részét, melyeken bérlők laknak, pontosan méresse fel telkenként, térképeztesse, a havasokat osztassa turnusokra, kezeltesse erdészeti szabályok szerint stb.

Bevégezvén a havasok átadását, a hátralék, haszonbérek és készpénz kitisztázását és elrendezését; folytatta a Csikszék területén levő telkek átadását.

A *borszéki két ház* a kijelölt célra nem volt átadható, mert el volt már adva Ditró és Szárhegy községnek. Berde a két községet rávette, hogy szenvedő feleik részére 20 öl hosszú és 20 öl széles telkükre, szép helyre, saját költségükön egy 8 szobából álló házat építsenek ingyen.

A Ditróban, Gyergyó-Szt-Miklóson, Szt-Domokoson, Szépvizen stb. volt őrnagyi, kapitányi, hadnagyi lakások telkei közül némelyek és az oskolák, az állam részére a Berde ajánlata szerint megtartattak.

Csak *Csikszeredában* talált ellentállásra, mert itt a nagy és pompás tiszti lakások és puskaporos torony átadását a katonai parancsnokság megtagadta. A leltározás és átadás csak később eszközöltetett sok sürgöny és felterjesztés után a cs. kir. hadügyminiszter által adott rendeletre.

A *lóbeszerzési alapot* illetőleg a gyergyói, fel- és alcsiki és háromszéki huszárok október 15., 16., 17-re nyilatkozásra összegyűjtetvén, a gyergyóiak többsége részüket kiadatni, a többiek takarékpénztár alapítására kívánta fordítani.

Igy bevégezvén küldetése célját Csikban, függőben maradván csak a csikszeredai épületek, *Háromszékre* sietett, hol szintén nehéz munka várt reá és a szék által kiküldött biztosokra.

A *tiszti lakások* közül némelyek már el voltak ugyan adva, de szerződés nem volt, tehát ezeket kiállította s megerősítésüket a miniszternek ajánlotta; a többi épületeket pedig a biztosoknak számba adta. *Kézdivásárhelyt* azonban csak az őrnagy szállítás és egy üres gabona raktár adatott át, mert a többi számos épületet és az oskolát a cs. kir. katonaság megtartotta magának, csupán a leltározásba egyezett bele sok huza-vona után. Éppen így *S. Szentgyörgyön* átadatott az egykori székely huszár fegyháztelek, a rajta levő épületekkel, kerttel és az oskola. Ellenben a többi számos épületet a ménlőtelep tisztjei visszatartották.

A telkekből mind a város, mind az ev. ref. egyház s még más községek is kértek ingyen. Berde az összes épületekre nézve azt ajánlotta a miniszternek, hogy adassanak a felállítandó ipariskola részére, vagy fizessenek bért az illetők, különben a székely nemzet nagy kárt szenved, mert ezen épületek értéke teszi amaz oskolák alapvagyonának legnagyobb részét.

A *lóbeszerzési alapra* nézve a Kézdi, Sepsi és Miklósvár-Bardocz széki huszár családokkal október 22., 25. és november 2-án tartotta meg a gyűlést. Csak kevés család volt hajlandó a Kézdi-Vásárhelyt és *S. Szentgyörgyön* állítandó ipariskolákra adni — a tulnyomó rész kiadatni kérte. Ez iránt kérvényt is nyújtottak be, melyet Berde azzal a véleménynyel terjesztett fel, hogy a kiadás ellenkeznék az ő felsége elhatározásával.

Jóllehet a kézdi-vásárhelyi nevelő házat a cs. és kir. katonaság nem adta át, Berde nagy buzgósággal igyekezett ezen oskola keletkezésére, alakulására, szer-

vezetére és alapítványaira vonatkozó összes okmányokat egyesektől és hivataloktól megszerezni, összegyűjteni, a melyeket mind felterjesztett a miniszterhez, hathatósan ajánlván ennek magyar katonai iskolává alakítását. Ezzel nemcsak az alapítványok rendkívül zilált állapotának kitisztázását eszközölte, hanem a történelemnek is nagy szolgálatot tett.

Bevégezvén a havasok, katonai azon telkek és épületek s iskolák átadását, melyeket a magyar állam részére megtartani szükségesnek nem ítelt, vagy a melyek átadását a cs. és kir. katonaság meg nem tagadta, november 8-án visszament Kolozsvárra, hol sajnos tapasztalta, hogy a *ruházati és lóbeszerzési* alapokra vonatkozó számadásokkal a pénzügyigazgatósági számvévőség nem sokra haladt, melyek személyes közreműködésével csakugyan befejeztetvén és 10—10 példányban litographiroztatván, 1870 február 25-re Kolozsvárra meghívta úgy a csiki, mint a háromszéki bizottságot e számadások megvizsgálására s ezen alapokból az irt székek közönségét megillető és kimutatott részesedési illetmény ki- és átvételére.

Ezek alapján jutott és átadatott.¹

a) Csik székek erdélyi urbéri kötvényekben, készpénzben, kötelezvényekben és hátralék tőkében 144,385 frt 53 kr.

b) Háromszéknek 102,178 frt. 31 kr.

c) A tövisi őrnagyság és dezsáni szárny huszár családainak 15,682 frt 99 $\frac{1}{2}$ kr.

A csiki és háromszéki illetményt az illető biztosok nyugta mellett átvették, de a tövisi és dezsáni huszár családok része további intézkedésig a kolozsvári m. kir. harminczadi hivatalnál hagyatott.

A ruházati és lóbeszerzési alapokra vonatkozó számadások — 6 darab könyv — a m. kir. belügyminiszterhez küldettek több peres levelek, hivatalos levelezések pd. a biztosoknak átadattak.

¹ A számtételek nem teljesen biztosak, mert nem a hiteles — hanem egy többször javított példányról vettem.

Függőben és további elintézésre maradt több fontos és égető kérdés, u. m.:

a) A Csikszeredában, Kézdi-Vásárhelyt és S. Szentgyörgyön a cs. közös katonaság által jogtalanul visszatartott egykori katonai telkek s ezek közt a nevelőház átvétele és átadása; ezen intézet alapítványainak kikutatása és behajtása;

b) A székek közönségeinek átadott telkek értékesítése árverés vagy ajánlat útján, úgy hogy az ipariskolák alapja ne károsodjék.

c) A tövisi és dezsáni szárny huszárjait illető résznek mi célra és kinek átadása.

d) Az ipariskoláknak Kézdi-Vásárhelyt, S. Szentgyörgyön és Csikszeredában felállítása.

Igy járt el a királyi elhatározás szavaihoz és szelleméhez és az érdekeltek jogosult kívánságaihoz képest ezen rendkívül bonyolódott és nehéz ügyben. Tevékenységének nagyságát csak az tudja méltányolni, a ki látja, hogy munkálatai közben mily teméntelen sürgönyt és levelet kellett írnia az illető főispánokhoz, hivatalokhoz, bizottságokhoz, államtitkárokhoz s mennyi bűt, bosszúságot és hátramaradást okozott a nagyszebeni hadtestparancsnok azon tette, hogy a katonai épületek átadását, minden magyar miniszteri rendelkezés daczára, megtagadta s csak később, a közös hadügyminiszterhez tett panasz és hosszas tárgyalás után, engedte át.

»Eleget és jól tettem-e — fejezi be 1870 márczius 13-án kelt több ivre terjedő érdekes jelentését — e felett ítéljen a nmélt. ministerium Tekintve a tér ropant kiterjedését, melyen munkáltam; az ügy bonyolódottságát, mellyel küzdöttem; az emberek és hivatalos közegek sokaságát, kikkel érintkezni kellett; az akadályokat, melyeknek legyőzése sok küzdelembe és aggodalomba sodrott: és hiszem, meg fog győződni, hogy bureaui rendszerrel ez ügyet évekig se birta volna idáig érlelni és juttatni.«

Rayner Pál belügyminiszter a Berde jelentését helyeslőleg tudomásul veszi, intézkedéseit jóváhagyja s tapintatos és sikerteljes működéseért teljes elismerését

nyilvánítván, hivatalos állása elfoglalására felhívja, s egyszersmind kinevezi azon az összes miniszteriumokból összeállított bizottság elnökének, melynek feladata kijelölni azon fekvőségeket, melyek az állam részére megtartandók lesznek.

E bizottság többször tartott ülést s mindenik miniszterium kijelölte a neki szükséges telket s kimondotta, hogy a kincstár bért fizessen.

Berde a vegyes bizottság jegyzőkönyvét 1871 április 23-ról felterjesztvén s jelentését megtévén, hazafiui kötelességének vél eleget tenni, midőn kéri a minisztert: »működjék a kir. elhatározás világos szavai értelmében határozottan oda, hogy minden akadályok és torzsalkodások eldöntessenek s a csikszeredai, kézdivásárhelyi és s.-szentgyörgyi ipariskolák még azon év folytán életbe lépjenek, megnyittassanak, továbbá gát vettessék annak, hogy ez iskolák alapvagyonát képező tőkék és realitások céljoktól elvonassanak, akár az állam, akár bárki más által s ez által meghiusuljon a királyi elhatározás és az oly sokat szenvedett székely nép reménye és fejlődése megakadályoztassék«.

Berdének fennebb vázolt működéseért Csikszék közgyűlése 1869 deczember 4-én, Háromszéké 1870 szeptember 6-án tartott ülésében elismerő köszönetet szavazott, amit valóban méltán megérdemelt.

VI. Székely telepítés.

A magyar miniszterium ez időben még egy nagy horderejű tervvel foglalkozott: a Béga- és Maros parti kincstári földeken székelyeket akart megtelepíteni azon főindokból, hogy az ottani erdők gazdaságának állandóan elegendő munkaerőt szerezzen.

E végre szükségesnek tartotta oly kiküldött jelentését, ki a székelyeket lakhelyükön felkeresvén, ott megtudja: hajlandók-e azok a nevezett vidéken egyáltalában megtelepedni, s ha igen, mily számban és feltételek mellett.

A belügyminiszter Berdét bizta meg ezeknek a

helyszínén való biztos és mielőbbi kipuhatólásával, felhíván őt 1869 augusztus 31-én kelt rendeletében, hogy beható és részletes tájékozást szerezvén, tapasztalásairól tegyen a pénzügyminiszterhez kimerítő jelentést s annak másolatát a belügyminiszterhez is adja be.

Berde, a mint láttuk, éppen ekkor volt a székely határőrök vagyona visszaadásával is megbizva. A telepítés kérdésében Maros-, Udvarhely-, Csik- és Háromszéken, az illető főispánokkal s ezek által kijelölt tekintélyes székely hazafiakkal külön-külön értekezletet tartott, hol a feltételeket alapos tárgyalás alá vették. Berde ez értekezletek eredményéről jelentését megtette, de egyuttal hivatkozva a másik ügygyel való elfoglaltatására, ennek további vezetése alól magát felmenteni kérte. Kérése teljesített, de egyuttal a telepítés is levétetett a napirendről.

VII. Vagyongyűjtés, birtokszerzés.

Berde, a köztudomás szerint is, mint szegény legény kezdette meg az életét és közbeszéd szerint — az erdélyi viszonyokhoz képest — mint egy nábob vagy Croesus végezte be. Mindenki azt kérdi, hogyan szerezte nagy vagyonát. Felelet, *munkával és takarékossgal*. Munkássága mindenki előtt ismeretes, a ki életét figyelemmel kísérhette. Takarékoságáról, mely, nincs miért palástoljuk, egész a zsugoriságig szigorú volt, egész legendák jöttek forgalomban. Ezekben sok volt a tulzás s részben a boszantására célzó költött tények, de hogy még a tulzott költeményekre is okot szolgáltatott, azt sok tette igazolja. Így például tény, hogy buni kastélyában egy a közepén lyukkal átfurt pala-koczkát használt gyertyatartóul; ha pipaszárának csontszipkája elromlott, mást nem vett, hanem a pipaszár végét laposra faragta; sok utazásai közben, ha vendéglőbe kellett szállni, a hol tehetne, a korán elutazás ürügye alatt, az egész éjszakát az étteremben egy padon fekvé aludta át, reggel a kellnerek, jól tudván kivel van dolguk, azzal tréfálták meg, hogy egy első rendű szobának kettős árát számi-

tották. A vasuti pályaházaknál a trágerek is rákaptak, szándékosan seregestől rohanták meg kis kézi táskáját, kikkel egész harczot kellett vivnia, az ismerősök nem kis mulatságára.

Mindketten 1881-ben lettünk a vallásközönség jószágai felügyelői. Kelemen Benőt, öreg kora miatt, kimélni igyekezvén, ketten tettük meg az évi vizsgálatokat a jószágokban. Mindenekben hozzája alkalmazkodván a bérlőknél és tiszteknél át élt 7 kövér esztendőre a fogadóknban 7 sovány év következett, mivel kettőnknek csak egy-egy adag ételt szabadott megrendelni, mert »a közvagyonot kimélni kell«. Egy alkalommal vacsora után azon hitben, hogy lefeküdt, alig fogtam a magamnak titkon rendelt jó porció rostélyos elfogyasztásához, betoppant nagy rémületemre. »Ejnye, öcsém, hát itt ilyent is lehet kapni«, felkiáltással mellém telepedett; én természetesen nemcsak megkináltam hanem valószínűleg felénél még nagyobb részét az előtte levő tányérba tettem, a mit éppen oly jó étvágygyal fogyasztott el, mint én. Következménye az lett, hogy azután »a közvagyonot kimélni kell«, sokszor és méltán hangoztatott törvénynek szoros szem előtt tartásával ugyan, de külön porció került az asztalra. Magát szegény embernek szerette és óhajtotta feltüntetni. E célból utazásai alatt legkopottabb, mondhatjuk elvedlett, ruháit vette magára. Ruhája tiszta volt, de kopott s nagy szakismeret kellett kitalálni, milyen színű volt új korában. A ki életmódjára, vagyonára vagy öltözetére bárminő vonatkozással célzást vagy megjegyzést tett, az nem volt embere. Egy alkalommal egy a községtől távol levő fogadóban azzal fogadott a gazda, hogy a rántotta mindig készen lesz; hát »honnan tudta, hogy jövünk,« kérdi Berde bátyánk; »mihelyt a faluból kiérték, — felelé a fogadós — megismertem a méltóságos urat, hisz ezt a szűrt már vagy 25 esztendeje, hogy viseli«. Többet nem szállottunk e fogadóba. Kolozsvári Széchenyi-téri háza emeletén két kis szobában, igen szép diófa butorai voltak, csak ágya volt régi, fenyő deszka, melyet még diákkorában szerzett, ezt, a mint mondta, csak kegyeletből

tartotta, s helyette a divánt használta, melynek fiókjában 2 párnából, 1 paplan és 1 lepedőből álló ágyneműje bőven elfért. Ablakain a fehér vászon függönyökön egyik folt a másikat érte, a miért néhai jó Kovácsi bácsi, az egyetlen ember, kire semmiért meg nem neheztelt, sokat vicczelte.

Ha valaminek megszerzésére unszolták, azzal tért ki, hogy ő szegény ember, a mije van, az nem az övé, ő csak kezelője, s becsületet szerzett nevének nem akar kárára tenni.

Különben, saját vallomása szerint, »a vagyon csak arra való, hogy birtokosa *általá független lehessen és a fölöslegből jót tehessen*«. Sok gunyos megjegyzésnek, sőt tréfának is volt céltáblája. Egyszer valaki kopott sapkájára czélozva, egy nagy oláh báránybőr kucsmát küldött ujévi ajándékba. Az öreg nevetve kiáltott fel: »bárki küldte, okos, praktikus ember, ezért nekem Bunban 7 napig aratnak, kár, hogy többet nem küldött«.

Nagyon természetes, hogy másoktól is takarékoságot kivánt. Egy alkalommal éppen akkor jött hozzám, midőn egy asztalossal iróasztalt mérettem. Felesleges pénzpazarlásnak mondotta. Az asztalt hosszú időre se kapván meg, utána néztem. Ekkor mondá az asztalos, hogy Berde ur még a megrendelés napján hozzá ment azon izenetemmél, hogy lemondtam a csináltatásról. Mint az egyház pénztárnokát és kolozsvári házai gondviselőjét, a hideglelés környékezett valahányszor valamit építtetni vagy javíttatni kellett. A kialkudott ár soha sem volt elég jutányos. Minden nap — olykor kétszer is — látogatásomra jöven, semmit se tehettem tudta nélkül; a mint valamit csináltattam, azt a helyszinén pontosan megszemlélte, megvizsgálta és megbírálta; a »közvagyon pazarlása« miatt a csendes korholásnak se vége, se hossza. Ezzel azonban csak még szigorubb takarékoságra akart sarkalni, mert működésemmel meg volt elégedve. Ismerve természetét, pénztárnoki számadásomat mindig bemutattam, lelkiismeretesen végestül végig vizsgálta, észrevételeit jóakarattalag megtette, felvilágosításaimat helyeslőleg elfogadta. Különösen örven-

dett az egyes alapítványok gyarapodásának. A »jussom is maradjon is« volt egyik fő elve, a miből — megvallom — nem kevés ragadt róla reám is. Ő a pénztárosoknak igazán »ellenőre« volt.

Ő mindezeket jól tudta, de azért szokását, természetét meg nem változtotta, hanem a maga elé tűzött cél minél teljesebb kivitelére törekedett. Ő csak maga iránt volt rossz — ha eljárása rossznak mondható; másoknak kárára nem tett, sőt az utókornak, az általa forrón szeretett székely népnek halhatatlan jóltevőjévé vált. A kik vagyonát uzsoráskodás által gyűjtöttnek hiszik vagy állítják, azok az igazságtól távol állnak. Igaz, hogy megtakarított pénzeit, a míg pénzüzetek nem voltak, egyeseknek, leginkább kolozsvári tekintélyesebb kereskedőknek adta kamatra, és pedig nem tudok esetet, hogy 6—8 perczentnél többet vett volna, de hát minden más pénzes ember ugyanezt tette és pedig némelyik sokkal magasabb kamattal.

Egyik nevezetes forrását vagyonának az urbéri és állami kötvények olcsó áron bevásárlása s kihuzás vagy kedvező alkalommal való eladása vagy convertálása által természetes uton eszközölte, a miben többek közt Wahrmann Mór volt nagy segítségére.

Szerettem volna nyomról nyomra kíséreni vagyona gyarapodását, de ez lehetetlen, egyfelől mert, a mint igen sokszor nagy lelki fájdalommal emlegette is, a szabadságharcz előtti, 1848 szeptember 3-ig folytatott jövedelmi naplója, több fontos irományaival, ügykezelési könyveivel 1849-ben azon idők martalékává lett; másfelől, későbbi zsebkönyveiben tett feljegyzései oly röviddek vagy annyiszor javítottak, hogy csak ő maga tudott rajtuk eligazodni.

Egyéniségét nagyon jellemzik azok a jelmondatok, melyeket meglévő, 1850—1862 közti évekről szóló zsebeli kis jegyzőkönyve első lapjára bejegyzett s melyek így hangzanak:

I. »Meggzűnt a csudák ideje, hogy manna huljon az égből ingyen« stb.

II. »Izzadsággal egyed a te kenyered.«

Szentírás.

III. »Nincs zsellérem, sem jobbágyom,
Két tenyerem a jószágom;
Vagyon nekem tenyerem,
Leszen nekem kenyerem.«

Szentiványi Mihály.

»Ezen jelszavak igaz értelme — folytatja — átjárta agyamat, véretem, ezeknek érzetében léptem pályára Kolozsvárott 1841 május 2-án mint ügyvéd s dolgoztam teljes erővel és resignatióval.

1848 márcziusig, a mikor a politika, körülmények 8 éves pályámról leszoritottak és Háromszék követjévé választatván a nélkül, hogy kerestem volna azt azon hitben, mintha mostan lenne ideje rabigába görnyesztett székely rokonaimon segíteni és a százados jármot szétrombolni; és azon meggyőződésben, hogy nekem jutott a szerencse hozzájok azon örvendetes üzenettel hazatérni: *szabadok vagytok, vége rabszolgaságtoknak* — elválaltam, és ekkép átléptem végetlenül munkás, de boldog magányomból — a lélekrázó, zajos és fárasztó publicisticus tέρre.«

Ezután »emlékezetből« feljegyzi 1850 elején, hogy kiknek és mennyit adott kölcsön. Az összeg 21855 frt, melynek évi 6⁰/₀-os kamata 1311 frt 30 kr. Ennek túlnyomó részével, t. i. 15780 frt gr. Csáky György tartozott, kitől a szalárdi birtok megvételekor Csernovich Péter vette magára.

Az 1858. év jan. 2-án újból bevannak jegyezve az adósok nevei tartozásaik összegével, a mi együtt 36.572 frtot tesz, 1859 jan. 1-én összes pénze 38,447 frt, kolozsvári háza 8000 frt, összesen 46,447 frt. Az 1871-ik évről a kölcsönök, szelvények kamata s a korpádi birtok és kolozsvári ház évi jövedelme van feljegyezve, a mi együtt 10,134 frtot tesz o. é.

Egyik sokszor hangoztatott elve volt: »nem jó mindent egy szegre akasztani.« Ennek megfelelőleg pénzének egy részét igyekezett időnként ingatlanokba fektetni. Így vásárolta meg 1858 május 26-án Kolozsvárt a Széchenyi- (akkor barompiacz-) téren a Veszprémi Elekné Szavadi Susa házát (6300 frt o. ért., melynek

kijavitása júniusba 1051 frtba, a kisház, faskamarák, kapu és kerítés 1868-ban elégvén, ezeknek helyreállítása 1374 frtba került s így a telek több mint 8000 frtjába állott. E telkét 1875 jan. 2-án vagyoni állása feljegyzésében 25,000 frtra becsülte.

A *karpádi* birtokot többektől vásárolta. Így 1860 decz. 20-án Keczei Károlytól és Fehér Alberttől 240 hold tagositott külsőséget 5 hold erdővel a községben 3 telekkel s minden jogok és javadalmakkal 12,000 frttal. Kolumbán Borbára és Benedekfi Istvántól 1861 máj. 14-én a falu melletti tagot, a mi 134 hold, és 4 holdnyi erdőt összesen 5600 frton. 1863-ban dr. Csiky Sámuelről 5 hold földet per 40 frt = 200 frton. A korpádi birtok tehát áll 388 holdból; a birtok értékét 1875 jan. 2-án 30,000 frtra tette.

Legértékesebb a *buni birtok*, melyet gr. Bethlen László az erdélyi gazdasági egyletnek hagyományozott s ettől Berde 1876 máj. 16-án 76,400 frton vásárolta meg, melyhez adva a vásári illeték és más költségeket, az egész került 80,400 frtba. Állott pedig a birtok a Berde feljegyzése szerint:

Szántó	352 hold	463 □ öl
Rét-kert	147 »	1098 » »
Szólló	9 »	605 » »
Erdők	768 »	— » »
Legelő	38 »	1225 » »
Házhely és terméketlen	13 »	65 » »
	<hr/>	<hr/>
	1329 hold	256 □ öl
Erdő per alatt	589 »	
	<hr/>	<hr/>
	Összesen 1958 hold	256 □ öl.

A N.-Küküllőn egy 4 kövü malom, mely mintegy 1200 véka vámot és egy koresmából, mely 520 frtot jövedelmezett.

Ennek a malomnak a gátja sok költséget és keserőséget okozott Berdének. E miatt mondott le 1885-ben egy Biharmegyében, Tarján kínált igen előnyös vásárról is, melynek kifizetésére a 330,000 frt kialakított árt is a helyszínére vitte s az utolsó perczben mégis visszalépett,

mert egy műgátat kellett volna a Sebes-Körösre azonnal építenie, a mi 28,000 frtba került volna, ő pedig — a mint mondta — megtanulta, hogy malmot csak az vegyen, a kinek kidobni való pénze van.

Feltűnt nékem s azt hiszem másnak is, hogy ő, a ki szülőit annyira tisztelte, a székelyföldhez annyira ragaszkodott, atyai örökségén oly hamar tuladott, eladván 1880 február 7-én 6000 frton kőrispataki Bedó Imrénnek, kit neje után rokonság is kötött hozzá és a ki Laborfalvára tette át lakását. Midőn az eladás okát tudakoztam, azt felelte, hogy a kisbirtoknak csak bosszusága van, jövedelme nincs.

Szülőit 1883 augusztus 22-én a rossz kriptából kivétette és egy sirba egymás mellé tétette. A sir feneke lapos kővel van borítva, az oldala kőből és téglából rakott fal szilárd boltozattal; felül két kőgerenda téve s egy kőkoporsó, a sirirattal.¹

VIII. Egyházi hivatalai, szolgálatai.

Berde 1845-ben a főtanács tagjának megválasztva, mindig élénk részt vett vallásközönségünk ügyeiben. Azok közé tartozott, a kik a megtisztelő állást nem a hiuságnak, tömjénező czimnek, hanem oly kötelességekkel járó hivatásnak tekintik, a melyet teljesíteni kell. Ritkán is történt, hogy Kolozsvárt léte alatt a képviselő tanácsi, vagy az évente tartatni szokott főtanácsi gyűlésekben részt ne vett volna, hol nem egy ügy az ő gazdag tapasztalataiból szerzett érvei szerint döntetett el. Nemcsak csekély tiszteletdíjjal járó hivatalait, hanem az ingyenes megbízásokat is szigoru pontossággal és lelkiismeretességgel teljesítette. Főleg nyugalomba vonulása után mindenütt ott volt, a hol az egyháznak hű és buzgó emberre volt szüksége. Nagy lelki gyönyörűségét találta a tanuló ifjuság előhaladásában, miért az

¹ Atyja meghalt 1877. febr. 16-án 87 éves, — anyja 83 éves korában 1879. május 22-én, mely napon reggeli 8 órakor fia is haza érkezett, de a mint fájdalmas hangon panaszkolta, már nem találta életben.

évi közvizsgákon, mint kiküldött biztos, különös örömmel vett, nemcsak hallgatag, hanem igen tevékeny részt, mire több nyelvbeli jártassága, a történelmi széleskörű ismeretei igen alkalmassá tették.

Hivatalai és tett szolgálatai részletesen a következők voltak:

Az egyház *jogtanácsosa* volt évi 120 mfrt (60 frt o. é.) díj mellett 1845 július 21-től 1847 május 4-ig. A gubernium által kiállított okmány azt mondja, hogy Székely S. elnök, Kriza János jegyző és Mátéfi J. pénztárnok személyesen vallották be ügyvédnek.

Ennél sokkal fontosabb volt *jószágfelügyelőségi (administratio) elnöki* hivatala, melyre 1881 deczember 18-án választotta meg az E. K. Tanács ideiglenesen s a következő évben a főtanács véglegesen az elhalt Végh S. helyett. Ez 50 frt. tiszteletdíjjal járó hivatalt 1890 szeptemberig vitte, mikor lemondott; valamint ekkor mondott le a *jog- nevelésügyi és pénzügyi bizottságok* tiszteletből vitt elnökségéről is.¹

Mindenik hivatalt ritka buzgalommal és odaadással vitte. Ez idő alatt vásárolta meg a vallásközönség 1883 aug. 15-én a Lukácsfalvi birtokot Szatmármegyében 80.000 frttal; majd ennek eladása után a ladamosi Augusztlnovich-féle birtok tőszomszédságában levő alamari 2117 hold 659 öl területű birtokot gr. Teleki Lászlótól (gyömrői) 200,000 frttal. Mindkét birtok megvételét s illetve eladását hetekig tartó vizsgálódás, töprengés és tanácskozás clózte meg. Tanulságosabb és élvezetesebb eszmecserét s a legapróbb részletekig menő meghányást-vetést képzelni se lehet annál, a melyet Berde, Nagy Lajos, Molnár Sándor, Albert Dénes és Benkó Mihály erős gazdáink mint kiküldött biztosok ugy egymás közt, mint a képviselő tanácsi ülésben kifejtettek. Mindenki a Berde véleményét várta, s midőn ez ajánlólag hangzott, teljes megnyugvással és örömmel adta igenlő szavazatát. De bátran adhatta is, mert ugy ezeket, mint számos megvételre felajánlott más birtokot

¹ Lemondását aug. 24-ről lásd 22—1890. főtan. sz. a.

2-szer, 3-szor is, az utolsó barázdáig megnézett, megvizsgált s nem volt oly kedvező vagy kedvezőtlen körülmény, mely figyelmét kikerülte volna. Mennyire szem előtt tartotta a vallásközönség érdekét e vásároknál is, arra nézve nem hallgathatok el egy az alamori vásár megkötésénél 1889. szeptember 27-ikén felmerült mulatságos és jellemző esetet. A vásári szerződés pontozatát Benkő Mihály már szinte megírta, mikor Berdének a szobabeli egyik butordarab után a másik jutott eszébe, az eladó fiatal Teleki László gróf rendre mindenik átadásába beleegyezett. Utoljára egy szekrényre került a sor, melyre ez aprólékosságokon eddig mosolygó gróf kijelentette, hogy azt nem adhatja, mert az az ispáné. »Már pedig szekrény nélkül — felelte Berde — nem kell az egész birtok.« Erre a gróf »legyen hát vége a vásárnak« felkiáltással; a kicsinyes kötekedés miatt türelmét vesztett és magában boszankodott Benkő a tollnak asztalhoz csapásával feugrott, mit követett Berde is és hárman 3 felé iramodtak. A fergeteget a hideg vérrrel helyt maradt Albert Dénes úgy csendesítette le, hogy megígérte Berde bátyáknak, hogy csak térjen vissza, mert neki éppen egy olyan szekrénye van heverőben, s azt azonnal átadja.

IX. Adományai.

Berdét általában olyan embernek hitték és hirdették, a ki embertársain segíteni nem kívánt; pedig a mint feljegyzései, irományai közt megtalált kérő és köszönő levelek mutatják, nemcsak igen sok embernek — köztük magas ranguaknak is — adott minden kamat nélkül kölcsönt, hanem számos szerencsétlent, a segélyezésre valóban méltót és rászorultat gyámolított. Hogy e tekintetben is nagyon körülnéző volt, azon az ő gyűjtő természetét, gazdag tapasztalatait és kitüzött célját vizsgáló meg nem ütődhetik. Gazdag hire volt az egész országban elterjedve; s a gazdagok sorsát ki nem kerülhette. Alig volt nap, hogy személyesen vagy levélben fel ne kérték volna, úgy, hogy ha minden kérést teljesíteni

akar, a Dárius kincse se lett volna elég. És e folyamodóknak legnagyobb része egészen ismeretlen, kiknek a Csiziótól elkezdve egy menyasszonyi kelengyéig mennyi mindenre van »égető szükségök«, azt elképzelni is alig lehet. A kért összeg nagyon különböző, van a melyik 10—15 frttal beéri, de van, a melyiket csakis a Berde nek »csekély« 2000 forintja boldogithat.

Az emberbaráti, közművelődési s főleg nevelési célok elől sohasem zárkózott el, a mi a mindjárt közölt adatokból is kitünik.¹

Az 1848. év előtről csak egy jótékonyága ismeretes előttem, és pedig a m.-vásárhelyi árván maradt Dimény Lajos tanulónak költségei fedezésére évenként adtak: Gedő József 20 frtot, K. Nagy Elek 20 frtot, Fejér Márton 10 frtot, Mikó Lőrincz 5 frtot, melyekhez a kezelést magára vállalt Berde 10 frttal járult.

Midőn az osztrák kormány középiskoláinkat bezárással fenyegette s az emlékezetes aláírás 1856-ban kezdetét vette, a fogságból akkor kiszabadult Berde is 200 frtot adott a közalap gyarapítására 1856 október 24-én, melyet 1859 november 6-ig, mikor befizette, 6°/_o-kal kamatozott. A kolozsvári eklésiának 1858 deczember 10-én kepeváltság czimen 100 frtot adott.

1860. decz. 31-én az erdélyi muzeumnak adott 1 drb 100 frtos erdélyi földtehermentesítési kötvényt jan. 1-től járó szelvényeivel, hogy külön kezeltessék az ő nevében, mig ujjabb 100 frt gyűl s akkor tudatni fogja, mi legyen különleges célja. A kamat 1879 jun. 1-ig 141 frt 50 krra szaporodott. 1864-ben Berde Áron két fia, Jenő és Béla részére Biasinitől a Hojában egy darab szőlőt vett 300 frttal.

¹ Egy 1889. ápr. 2-ről Dániel G. urhoz irt levelében mentegődzik, hogy csak 25 frtot ad a Sz-Udvarhelyt építendő templomra, s felemlitve, hogy ugyanaz nap adott a teremire is 25 frtot — így folytatja: »Az én társadalmi adóm, naplóm bizonyítása szerint — évenként sokra megy. Ha nem ügyelek, feltett célomat el nem érem. A kisebb nagyobb napi adakozások aláássák végrendeletemben határozottan megállapított, közjóra tett intézkedéseimet.«

1867 decz. 20-án a laborfalvi eklésiának magtár alapításra küldött 50 frtot, melylyel vásárolt 17 köböl rozst. E magtár alapszabályait is a Berde utasításai szerint készítették. 1879 márcz. 1-én papibérváltságban adott 20 köböl rozst és 1 köböl zabot.¹

1868 márcz. 13-án a székelykeresztári gymn. építésére küldött Pestről 100 frtot.

1868 aug. 20-án az unitárius vallás 300-dos törvényes bevétele emlékei alkalmából a kolozsvári főiskolában szegény tanulóknak adandó czipóra 1000 frt alapítványt tett magyarországi urbéri kötvényben szülői nevére és emlékére.

1874 decz. 1-én a háromszéki Erzsébet leányárvaház alapjára és a Stephány-menház részére küldött 1—1 drb cs. kir. aranyat.

1883 jun. 6-án jószágfelügyelői 50 frt díjából 40 frtot a kereszturi gymn. könyvtárra, 10 frtot a toroczkói székely tanulók részére küldött.

1884 jun. 50 frt díját ismét a székelykereszturi gymnasiumnak küldi könyvek vásárlására.

1884 decz. 26-án a kolozsvári iparos egyesület háza építésére adott 100 frtot.

1885 jun. 30-án az erdélyi közművelődési egyesületnek ígért s 1886 márcz. 1-én be is fizetett 100 frtot.

1887 szept. 5-én a d.-szentmártoni zsinaton a sz.-kereszturi 5-ik tanári székre ígért s decz. 7-én 1 drb járadék kölcsönkötvénnyel be is fizetett 500 frtot.

1890 szept. 13-án személyesen adott át Sz.-Kereszturon az igazg. gyűlésben egy alapító levél mellett 1000 frtot, úgy, hogy ennek kamatai csakis tudományos

¹ A Berde család egyik főfő jóltevője volt a S-Sztiváni-laborfalvi unitár. eklésiának. Midőn Henter Elek, Henter Dávid és if. Henter János 1726-ban 42 német katonát vittek Sztivánba s 5 hétig tartották az unitáriusokon, míg rákényszeríthették kötelezvényadásra, hogy a képet az elfoglalt templom mellé beállított r. kath. plébánosnak fizetik, az elvett templomot és parochiális épületeket gondozzák; Unitár. papot, tanítót nem visznek; *Berde Péter és Kese Ferencz* ajándékozták Laborfalván azt a telket, melyre a templom és parochiális épületek 1748-ban épültek. Szántóföldet ajándékoztott *Berde János*. Püspöki visitation. jkv. 1741—1758. 161. l.

magyar könyvek vásárlására fordíttassanak. Az E. K. Tanácsnak okt. 12-ről kelt megköszönő szép levele boritékára ezt írta: »Kérem Istenemet, hogy segítsen engemet szívemben táplált jó szándékomat és terveimet valósítani, vallásközönségünk és az emberiség érdekében.«

Több egyletnek részvényes tagja volt. Így:

1856-ban az erdélyi gazdasági egyletnek 100 frttal lett tagja, melyet 1862. márcz. 7-én fizetett be.

1882 márcz. 21-től a kolozsvári árvaháznak évenként 2 frtot adott.

1890 decz. 29. a székely muzeumnak S.-Szt-Györgyre 26 frtot küld.

Közeli és távoli *rokonai* közül többeket nemcsak pártfogással, hanem kisebb-nagyobb pénzbeli segélylyel is gyámolított. Nem egy ezek közül több levelében hálásan ismeri el, hogy mindenét neki köszönheti. Pártfogoltjai mindenikével meg volt elégedve, egytől-egyig munkás tagjai lettek a társadalomnak, s életében tisztelettel adóztak neki. Egyik kiválólag kedveltje volt, Berde István, jelenleg kir. tábl. bíró, kinek egyik köszönő levelére ily megjegyzést írt: »Gyöngéd elismerése iránta tanusított szeretetemnek és jóságomnak. Napjainkban csuda.« A másik Markos András, kit saját buni birtokában, és Markos Ferencz, kit a radnóti uradalomban alkalmazott. Utóbbinak egyik levelében tett ezen vallomására: »Jól tudom, hogy a mim van, legnagyobb-részben édes bátyám pártfogásának köszönhetem«, a boritékra ezt jegyzi meg: »mily szép jellemvonás az elismerés és háládatosság érzete egy emberben, főképp napjainkban! Ezen emberben nem csalódtam és ez jól esik szívemnek.«

X. Végredelelei.

Aligha volt Erdélyben e században ember, kinek végredeletére oly sokan és annyira lettek volna kíváncsiak, mint a Berdeére. Nagy mértékben fokozta a kíváncsiságot az a titkolózás, melyet legközelebbi ismerőseivel szemben is tanusított. Még a végredeleti tanúk előtt is gondosan eltakarta a befejező sorokat is. Egyes

tényeiből és elejtett nyilatkozataiból sejteni is csak nagy körvonalakban lehetett akaratát, tudni nem. Így pl. az Augusztinovich végrendeletét s a b. Farkas Sándor és társai erre vonatkozó több versen lemásoltatott intézkedését és a Gecse-féle végrendeletet alaposan tanulmányozta, ezek egyes pontjait gyakran beszélgetésünk tárgyává tette. Ha vagyonáról volt szó, soha sem mulasztotta el kijelenteni, hogy semmi sem az övé, ő mindennek csak kezelője. Ha valaminek a megszerzését ajánlták, azzal mentegetőzött, hogy neki sok gyermeke van, azoknak gazdálkodnia kell.¹ A székelyek iránti erős fajszeretete különösen nyilatkozott ezek kivándorlása miatti töprengéseiben, minek egyik legbiztosabb óvoszerét a gyermekek tanulásába helyezte, felhozva indokul, hogy Erdély megyéinek és városainak értelmiségét, iparosságát s ezek utódaiban magyar lakosságainak tulnyomó részét mindig a székelyföld szolgáltatta.

Ilyen nyilatkozatai után, s vallásközönségünk minden ügyei iránt tanusított buzgóságából és érdeklődéséből kiindulva, tagadhatatlanul mindnyájan szép reményeket fűztünk végrendeletéhez. De a valóság a legvérmesebb reményt is felülmulta.

»Az okos embert három dologból lehet megismerni — mondta egy alkalommal — házasságából, barátja megválasztásából és végrendeletéből.«

Ő házasságot nem kötött s valljuk meg, veleszületett természeténél, szerzett és nem titkolt elveinél s maga elé tűzött céljánál fogva, erre nem is lett volna illetékes; ez oldalról tehát okos vagy oktalan voltát nem vitathatjuk.

Barátai voltak: V. Daniel Gábor, Hosszu József, Simó Károly, Szász Ádám, Kővári László, Mikó Lőrincz, Kovácsi Antal és Pap Mózes tanárok, Kozma László és Ürmösi Samu.

Végrendeletét sok oldalról lehet kritizálni, de hogy a merőben érdektelen olvasóra egy valóban »okos

¹ »Egyedül állok — írja Daniel G.-nak is 1887. január 12-ről — ha segélyre lenne szükségem; és mégsem egyedül: mert van nekem nagy, népes érdek-családom, de ez csak vár.«

ember« benyomását teszi, arra nézve legyen elég az »Igazságügyi orvosi tanács« szakszerű magas véleményére hivatkoznom, mely kimondja, hogy az 1888. évi szeptember 10-én kelt végrendelet, »ugy az igénybe vett ut megválasztásában, a kitűzött cél elérésére kifejtett körültekintése és előrelátása, az abban foglalt számos és bonyolult adat helyes csoportosítása és körülírása (mint) a benne megnyilatkozó szellemi éberség, beható, mély gondolkozás és emberszerető fenkölt észjárás és szivbeli jóság annyira magukon hordják a tapasztalatokban gazdag bölcsesség és a valóban nagy szellemek szerénységének bélyegét és annyira hián van a később fejlődött elmezavar tüneteinek, hogy a mondott végrendelet maga a legerősebb instrumentum annak bebizonyítására, hogy Berde Mózes a kérdéses időpontban világos öntudattal és teljes szellemi épségben végrendekezett.« Ez, azt hiszem, elég fényes bizonyítványa annak is, hogy Berde Mózsa »okos ember« volt.

Egyik legerősebben támadott oldala a végrendeletnek, hogy rokonairól akkora vagyon mellett igen gyengén emlékezett meg. Ez a megrovás kétségkívül igaz s száz ember közül 99 talán máskép rendelkezett volna. Midőn ezen eljárásának mentését célzó okokat felhozom, nem a magam álláspontjáról szólok, hanem arról, a melyről őt általánosságban számtalanszor nyilatkozni hallottam. Az »ingyen örökséget« a rokonok megrontójának tartotta, »az ember csak azt becsüli meg, a mit maga keres, a más szerzeményét eltékozolhatónak hiszi.« — Innen magyarázható meg erős, haragos kifakadása egyik távoli székely rokona ellen, ki — állítása szerint — kevés buzáját csiki napszámosokkal csépellette ki; és oly székely leányok ellen, kiket, a sarlót keszkenőbe göngyölítve s fejök felett esőernyőt tartva, látott aratóba menni. Erre mondotta »az én hagyatékomtól nem fogtok urizálni«. ¹

¹ »Én a számító, okos, törhetetlen s a mellett becsületes munkásságot tartom a legbiztosabb örökségnek. Ha gyermekeim volnának, ezt óhajtanám leginkább örökségül hagyni,« írja Daniel G-hoz is 1876. márt. 18-ról.

A »hálátlanság« is egyik sűrűn emlegetett témája volt, mely szerint már az első — az öröklő nemzedék — igen gyakran, de a második, harmadik bizonyosan a kegyeletnek már legkisebb jelét se mutatja.

Ugy az örökség elpazarlására, mint a hálátlanságra valóban számos elriasztó példát tudott és szokott felhozni, melyeket egyenként elé is tudnék számlálni, de ily esetek — elég sajnós — előttünk is bőven állanak.

E kettőben lelhető megfejtése annak az eljárásnak, melyet különben is távoli rokonaival szemben követett.

A végrendelet többi, a közönség által kevésbé érthető rendelkezésének is meg van a maga értelme és alapja.

Főcélja mindig az volt, hogy a vallásközönség nevelőintézeteit kedvezőbb állapotra segítse. Előttünk három rendbeli végrendelete ismeretes. Az elsőnek, melyet 1865 augusztus 16-án írt Teremiben, csak fogalmazványa létezik; a második kelt Kolozsvárt 1881. évi márczius 19-én. Ezt a vallásközönség vasszekrényébe hivatalosan helyezte el 1881 márczius 20-án a korábbi visszakérve.¹ E mellé beadta Benczédi Gergely által február 7-én írt levéllel 1890 február 23-án a harmadikat, mely 1888 szeptember 10-én kelt Kolozsvárt. Mindeniket sajátkezűleg írta.² E hármon kívül 1848 szeptember havában is írt volt, melyet Berde Áron öcscséhez tett le; később valószínűleg megsemmisítette.

Alaphangja, vezéreszméje mindháromnak egy és ugyanaz, csak a részletek változnak.

Noha írott adatom nincs, meg vagyok győződve, hogy midőn 1849 után ügyei intézését »minden eshetőségre« atyjára, Kelemen Benőre és Berde Áronra bizta, általános örökösévé akkor is az unitarius egyházat jelölte meg.

Tudva van, hogy végrendeletét az oldalági rokonok perrel támadták meg. A felperesi sok indok között egy sem volt alaptalanabb, mint az, hogy Berde a mások rábeszélésére írta, sőt a készen elébe tett végrendeletet csak lemásolta. Idáig még nem ismertem embert, ki

¹ Lásd 40—1881. E. K. Tanács közig. jkv. sz.

² Lásd 28—1890. E. K. Tanács közig. jkv. sz.

nézetéhez makacsabban ragaszkodott volna, mint ő. Nem hogy az egésznek, de bizton merem állítani, még egyetlen pontjának meg- vagy mikénti írására sem volt senkinek legkisebb befolyása is. Közelebbi ismerői nagyon jól ismerték önálló gondolkodását, szívós kitar-
tását, semmi rábeszélést vagy ellenmondást nem tűrő makacs természetét s így tudták, hogy minden kísérlet nemhogy előnyére, sőt nagy hátrányára lehetne az álta-
lok is óhajtott czélnak.

XI. Betegsége és halála.

Mint erős és edzett szervezetű ember, eltekintve a mindenkinél előfordulni szokott muló apró bajoktól, állandó jó egészségnek örvendett. Erdély nevezetesebb hideg- és sósfürdőit nem annyira gyógyhasználatra mint üdülés czéljából mégis minden nyáron rendre felkereste. Ezeken kívül Márkos Ferencz öcscsénél és Albert Dénesnél szerette szabad idejét huzamosabban tölteni, mindkét helyt egészen otthon érezvén magát. A tanárok közül Pap Mózes, Péterfi Dénes és dr. Bartók háza volt kedvelt és bizalmas nyughelye. Egyszer volt csupán terhes beteg, midőn 1883 július 8—30-ig az előpataki fürdőn léte alatt a typhus leverte, mikor Berde Áron Kolozsvárról utána menve, külön vasuti kocsiban haza szállította s itt néhai dr. Bartók István lábra állította, kit — a mint beszélte — nem is álmodott tiszteletdíjban részesített. Dr. Bartók ettől kezdve valóságos kedven-
czévé lett, kit nemcsak mint alapos készültségű orvost, hanem mint őszinte, egyenes lelkű és jószívű embert is nagyra becsült. E mellett dr. Bartók is bámulatos mértékben jártas lévén a családok történetében s néze-
teik, az egy takarékoskosságot kivéve, nagyon megegyezvén, érdekes volt e két ember eszmecseréjét végighallgatni.¹

¹ Az a Bartók család, melyből Dr. Bartók István származott, s mely Toroczkón máig is virágzik, szintén Laborfalváról írja magát, s mivel a Berde család »alias Bartók«-nak mondatik a nemeslevélben, több mint valószínű, hogy a két család egy törz-
sök hajtása.

Az öregséggel bekövetkezett erőhianyatlás s az utóbbi években előállott sérve által okozott fájdalmak miatt 1890 aug. 24-én kelt s a főtanácsához intézett levelében tiszteletbeli hivatalairól lemondván, kolozsvári kis szobájában leginkább történelmi művek s ezek közt a nagy francia forradalom és Napoleon történetének, valamint a Channing műveinek olvasásával csendesen töltötte idejét. A napi eseményekről az Iparos olvasóegyletben szerzett tudomást, hová egykoru jó barátjával, Szás Ádám városi nyugalm. főpénztárnokkal, minden délelőtt felment s délutánonként, hol egyik, hol másik »jó emberét« látogatta meg vagy otthon fogadta ezek látogatását. Ezek közt különösen megemlítendők: Ferencz József püspök, Kővári László, Kovácsi Antal, Pap Mózes, Péterfi Dénes tanárok, Gál Jenő kir. táblai tanácselnök, Molnár Sándor és Benkő Mihály s e sorok írója. A vele töltött perczekeket, azt hiszem, nemcsak én, hanem mások is élvezeteseznek találták.

1891 október egyik napján magához hivatott; betegen és lehangolva találtam. Elmondá, hogy a mult hónapban, házából távozólag, a kőlépcsőn elcsuszva, hanyatág esett, fejét nagyon megütötte s rosszullétét ennek tulajdonítja. Tudakozta, ki a házi orvosom, kinek elhívását kívánván, magam vittem oda dr. Nappendruck Kálmánt, ki influenzát állapított meg s a gyógykezelést folytatta.

Ujévre visszanyerte egészségét, de kívánatára akkor is mindennap meglátogattam s ügyeit utasítása szerint intéztem, mert Berde Béla unokaöccse, édes atyja, Berde Áron terhes betegsége miatt csak ritkán mehetett hozzá. Gyengélkedése alatt többször kértem, hogy mondja el élete fő adatait, jobban lételére ígérte.

1892 január 8-án íróasztala mellett irományai rendezésével találtam. Csomagokba kötözve, halomra voltak rakva. Azzal fogadott, hogy nagyon várt, mert közlendői vannak, érzi gyengülését, rendezni kell ügyeit.

»Ezeknek — mondá az irományokra mutatva — szoritsanak helyet a status levéltárában és viseljének rájuk jó gondot s ha szükség lesz, védjék belőlük becsü-

letemet, melyet halálom után is szentül és sértetlenül kívánok megtartani.« Azután elmondotta, melyikben vannak a családjára, birtokaira, az 1849. évi kormánybiztosságára, a székely határóri visszaszerzett havasokra, a gr. Bethlen családdal való viszonyára stb. vonatkozók. Utóbbi csomagból kivett egy darabot s kért, hogy olvassam el. A gr. Bethlen Farkasné végrendeletének általa irt fogalmazványa volt. Ekkor elmondá, hogy a grófné 20,000 frtot testált neki sok szolgálatai jutalmául; az erre vonatkozó pont nincs benne az ő fogalmazványában; azt a grófné az ő tudta nélkül tette s mégis őtet vádolták, hogy bele csempészte, holott jelen se volt, a fogalmazványt postán küldte el. Egy rakás írományt az égő kemenczébe dugott azzal a kijelentéssel, hogy legjobb, ha azok tartalmáról senkinek se lesz tudomása.

Elmondá, hogy temetéséről végrendelete boritékán intézkedett, legyen egyszerű, mint élete volt; ha Kolozsvárt hal meg, ott temessék el, lehetőleg a b. Farkas Sándor sirja közelében.

E közben az írománycsomagokat helyökre visszarakva, vasszekrényéből egy iv tiszta papirba burkolt lapos csomagot vett kezébe s élémbe állva, egészen átszellemülten, körülbelül ezeket mondotta:

»Ez végrendeletem másodpéldánya, melynek hasonmása az egyház vasszekrényében van letéve. Ebből halálom után meg fogják tudni vagyonomra nézve miként intézkedtem. Remélem, meg lesznek velem elégedve. Öcsémet csak egyre kérem, s kérje meg nevemben a többi urakat is, hogy rendelkezéseimet pontosan tartsák meg. Korpádot a Berde B. és fiai használására hagytam; ha nem lesznek, ez is a statusé. E tekintetben nehogy aztán Berde Bélával egyezkedjenek, mert még a siromban is megfordulok. *Ha tudnám, hogy csekély vagyonom lankasztólag hat arra az áldozatkészségre, takarékosagra és összetartásra, mely kicsiny egyházunk fenmaradásának századokon át alapját képezte s egyedül lehet ezután is a biztonság forrása, végrendeletemet azonnal megsemmisíteném.*

Egész életemben, úgyszólva gyermekségem óta, egy

szent célért küzdöttem, sokszor gúny és nevetség tárgya voltam, rongyosan jártam, magamtól minden élvezetet megvontam, csak hogy az élémbe tűzött nagy célt megközelítsem; meg akartam mutatni, hogy szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek, nemzetének erős akarattal. Isten megáldotta igyekezetemet, jutalmazta fáradságomat, egyházunk s ebben székely nemzetünk élvezni fogja sok gonddal ápolat munkám gyümölcsét. Adja Isten, hogy okosan és haszonnal élvezze!«¹

Minden ember önmagát szereti legjobban. Berdét is önzőnek tartották, pedig ime ő az emberi szeretet mintaképe. Minden ember egy egész külön világot képez. Hogyan ismernők fel valakinek természetét életében, hiszen önmagunkat se ismerjük.

Még sokat beszélt családi dolgokról, egyházi ügyekről, egyes szerepet vitt emberekről, melyek azonban ez idő szerint nem tartoznak a nagy közönség elé. Beszédét azzal végezte, hogy végrendeletét teljesítsük oly lelkiismeretességgel, mint a milyennel ő teljesítette feladatát. Különösen egyet sohase feledjenek — valának utolsó szavai — a mely gazda háztartását nem jövedelméhez mérsékelten rendezni be, az ideig-óraig vergődhetik, de a vége bukás lesz.

Lehet képzelni, minő érzelmekkel hallgattam e kinyilatkoztatásokat. Megvallom, könnyeim megeredtek. Ime, egy ember, a ki végig futja egy hosszú élet terhes küzdelmeit; tudja, érzi, mindennap tapasztalja az emberek méltatlan bánásmódját, s mindez nem teríti el kitüzött céljától, nem oltja ki lelkében az emberszeretet rejtett lángját, hanem nyitott sirja előtt állva, mint egy megváltó kiált fel: »Uram, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekednek«.

A következő napra is magához rendelt, a mikor összes értékpapirjait, pénzügyi könyveit vizsgáltuk

¹ Ugyanezeket fejezi ki a Daniel G. urhoz 1887. jan. 12-ről irt e sorokban is: »sokat küzdöttem, nyomorogtam és szenvedtem, — sokat dolgoztam éjjel és nappal egy eszme, egy gondolat által hajtván, mely a közjóban foglaltatik. E hajtván ma is dologra...«

meg és szedtük rendbe. Ezeket évek óta a vallásközönség vasszekrényében tartotta, egy záros kis pléh szekrényben, onnan vágta le a szelvényeket, vitegette el kamatbeírás végett a könyveket.¹ E célból vitte lakására 1891 október 1-én is az összes papirokat és könyveket, melyeket bekövetkezett betegsége miatt mostanig magánál is tartott kis Wertheim-szekrényében. Most arra kért, hogy ezeket is vigyem el s mint letétet tegyem helyökre.

1892 január 12-én megjelentem tehát Mózes András ellenőrrel s az összes értékeket darab- és számszerint leltárba véve, Ferencz József püspök ur jelenlétében a vasszekrénybe elhelyeztük, miután a leltár mindkét példányát mind a négyen aláírtuk, mely alkalommal a kis pléh szekrény lakatkulcsát is e sorok írójának átadta.²

Előérzete hamar valósággá lett. Január vége felé megdöbbenve kezdtük észre venni, hogy gondolkodása zavart kezd lenni. Egy rögeszméje az volt, hogy ő már nem tud dolgozni, tehát nem is eszik, mert a ki nem dolgozik, ne is egyék. Csak nehezen lehetett rávenni, hogy táplálékot vegyen magához, mire 20—30 krt adott naponként a házmesternek. Ez természetesen nem volt elég, azért az E. K. Tanács szóbeli meghatalmazásából, mint egyházunk pénztárnoka, titkon minden napra 1—1 frtot adtam a vallásközönség pénztárából. Érdekes volt aztán a házmesterné jó gazdasszonyágát dicsérő szavait hallani: »Ha olyan feleséget kaptam volna, — szokta mondani — mint a házmesterné, aki pár piczulából az egész napi kosztomat kiállja, meg lehet magam is megházasodtam volna«.

Kezdetben nagyon óvatos volt; bármily zavartan beszélt, ha idegen jelent meg, egyszerre mintha ketté-

¹ Minden pénzint. könyveit, értékpapirjait először 1870. márt. 20-án tette le saját pecsétje alatt megőrzés végett az egyház vasszekrényébe a Mikó Lőrincz pénztárnok keze alá.

² Ez eljárásunkról az E. K. Tanácsnak jelentést tettünk, mely azt 166—1892. p. u. sz. alatt jóváhagyólag tudomásul vette s a letétet elfogadta.

vágták volna, olyan helyesen, értelmesen folytatta a tárgyalgást, hogy az illető a zavartság legkisebb jelét se vehette észre.

Baja mind jobban-jobban fokozódott. Különösen ő felségét várta állandólag Kolozsvárra egyfelől, hogy kegyelmet kérjen, mivel csak hazafiui kötelességét teljesítette, másfelől, hogy tiltsa el fondorkodásait azoknak, a kik célja teljesezésbe menését megakarják akadályozni. E célból mindennap kereste a királyt és a minisztereket abban a vendéglőben hol évekig kosztzott.

Az értékpapírok szelvényei beváltására most is élénk gondja volt, azok értékét magához vette s ezeket és a bérösszegeket kis utazó táskájában magával hordozta. Ezeknek vasszekrénybe vagy pénzüintézetbe tételére kísérletet se tettem, meg lévén győződve, hogy ezek látása nélkül még meglevő csekély nyugalmanak is vége lenne. Az egyház vasszekrényében levő értékeinek naponkénti megnézése egyideig megnyugtatta, de aztán ezeket is mindegyre elakarta vinni, félvén az elrablástól, a mit nehogy csakugyan veszélynek legyen kitéve, okvetetlen meg kellett gátolni, a mi nem kevés gondba és fáradságba került.

A látogatóknak nem örvendett, mert szerinte mindenik örökséget várt, vagy már most pénzt kért.

A megyei, városi hatóságok fejeit s egyes jó embereit leveleivel vagy személyesen kezdte mindennap felkeresni, kérve pártfogásukat, ügyeiről felvilágosítást. A közcsendet csak egyszer zavarta meg május közepén.

A rendőrség, hivatalos jelentés tétetvén, a közrend érdekében indittatva érezte magát személyének óvatos felügyelet alá tétele iránt intézkedni. Első sorban Berde Bélát találta meg az intézkedésre, a ki az országos kórház helybeli megfigyelő-osztályára bizta a szükségesek megtételét. Elhatározott a dr. Schwartzter Ottó intézetébe Budára szállítás, mi iránt a lépések megtétettek.

Május 21-én estefelé dr. Khon két ápolóval, a tizedkapitány és egy ügyvéd jelenlétében elaltatván, vasutratette és Budapestre a dr. Schwartzter Ottó intézetébe szállította.

Berde Béla még a dr. Schwartzner intézetébe szállítás előtt 1892 május 14-én keresetet adott be a kolosvári kir. törvényszékhez a gondnokság alá helyezés iránt. Ezen keresetre a Berde Mózsá védésére Molnár Sándor jogügyészünk május 18-án ügygondnokul ki is nevezetett.

Ugyancsak Molnár Sándor az elszállítás utáni napon az árvaszéktől kérte a beavatkozást és a Berde Bélához juttatott értékek és nyitott végrendelet bevonását, a mi megis történt.¹ Berde Béla előbb ideiglenes majd a bíróilag kimondott gondnokság alá helyezés után, végleges gondnokká lett, az árvaszék által kinevezve, úgy, hogy a vallásközönségnél letett értékek továbbra is annak felügyelősége és kezelése alatt maradnak.

Berde Mózsát a budai intézetben, Berde Béla öcsésén kívül, Molnár Sándor, a vallásközönség jogtanácsosa és ügygondnok háromszor látogatta meg, az elébe gördített nehézségek épen nem könnyü elhárítása után; látogatását mindenkor látható örömmel fogadta s tőle könnyezve vált meg, több ideig helyesen és öntudatosan társalgott, csak a miatt panaszkodott, hogy »hideg van itt Josefstadtban«, miből kitűnik, hogy politikai fogolysága volt képzeletében. A Molnár Sándorral folyt beszélgetéseiből világosan kitűnik, hogy voltak világos pillanatai s az egyház ügyei iránt egész haláláig a régi melegséggel érdeklődött. Nevezetesen örömét fejezte ki a ladamosi tagosítás befejezése, valamint a bányabükki birtok megvétele felett, kijelentvén, nem baj, ha az ő

¹ Berde M. Budapestre vitelekor a nála talált 1888. évi végrendelet másodpéldányát és értékeket Berde Béla magához vette volt, u. m :

a) 7 drb vert aranyat, melynek leltári értéke	42 frt 28 kr.
b) 101 drb 2 frankos és 1 drb 10 frankos aranyat	972 » 37 »
c) Korpádi regalekártal. 14 drb kötvényt	2.750 » — »
d) kolosvári Gondoskodó társasági könyvet	13.716 » 66 »
e) kolosvári kisegítő-tkrp. könyvet	9.366 » — »
Összesen ...	26.847 frt 31 kr.

Ez értékeket az árvaszék Berde Bélától bevonván, a kolosvári m. kir. adóhivatalhoz letétbe helyezte.

pénzéből vették is meg, mert kimenetele után a pénz-tőke apadását kibőjtöli és kipótolja.¹

Igy élt elborult elmével 1893 szept. 22-ig, mely napon estéli 8 órakor tüdőgyulladásban csendesen elnyugodott.

Sulyos betegségéről és haláláról előbb csak kerülő uton értesültünk, midőn az árvaszék a Berde Béla táviratával a temetési összegért az E. K. Tanácshoz fordult. Csak szept. 24-én érkezett meg a Berde Béla értesítése püspökünkhöz is.

Koporsója Derzsi Károly budapesti lelkészünk imája után Kolozsvárra szállittatván, szept. 26-án d. e. 10 órakor a vasuti pályaháztól a köztemetőbe kísértetvén, kívánsága szerint a bölöni Farkas Sándor emléke mellé ásott sirba helyeztetett, miután Ferencz József püspökünk legszebb beszédei egyikét tartotta felette. Az ég is szakadó záporral kísérte sirjába. A család Budapesten, az E. K. Tanács Kolozsvárt külön gyászjelentést adott ki haláláról.²

Az E. K. Tanács még az nap d. u. tartott ülésében megbizta Molnár Sándor jogügyészt a hagyatéki ügy megindítására és befejezésére, a kinek szept. 27-én a kolozsvári kir. törvényszékhez beadott kérésére, a vallásközönségnél letétben volt két végrendelet kihirdetésére másnap szept. 28-ikán d. e. 10 órára tüzetett ki.

A vallásközönség vasszekrényéből kivett két végrendeletet, mindeniket úgy a néhai, mint az egyház és árvaszék több pecsétjével teljes épségben tartva, képzelhető izgatottsággal vitték Molnár Sándor és Benczédi Gergely a törvényszékre a kitűzött órára.³

¹ Molnár S. nagyon érdekes jelentései e látogatásairól az egyház vasszekrényében, végrendelete mellé vannak elhelyezve. Az 1894. jul. 25-én kelt jelentése ide vonatkozó kivonatát lásd Okmánytár 18. sz. a.

² Lásd okmánytár 19. sz. alatt. a. b.

³ A két végrendelet boritékán a következő irások voltak:

a) Az első, vagyis 1881. márcz. 19-én irottan; a czimzési oldalon:

»Laborfalvi Berde Mózsa végrendelete. Költ Kolozsvárott 1881. márczius 19-én. A mgl. és főtiszt. Egyházi Képviselő Tanácsot

Izgatottságunkat nagyban fokozta az a szállongó hír, hogy Berde Bélánál is van egy végrendelet. Nemsokára megjelent az árvaszék küldöttje is magával hozva a Berde Belától, fennebb említett nyílt, de az árvaszék által pecséttel ellátott végrendeletet.

Mindnyájan együtt voltunk, csak Berde Béla nem jelent meg betegség okán. Mindkét végrendelet kihirdettetett. Felbontatott és felolvastatott az is, melyet Berde B. adott volt az árvaszékhez, midőn kitünt, hogy ez szó-

alázattal kérem ennek megőrzésére és halálom után felnyitására és ezen végrendelet értelmében a teendők elintézésére. Kolozsvárott, 1881. márcz. 20. *Berde Mózsa.*«

A pecsétes oldalon :

40—1881. Szám alatt az Egyházi Képviselő Tanács határozata E. K. T. K. i. következtében őrzeménybe vétetett. Az Egy. Képviselő Tanácsnak 1881. év mártius hó 20-án tartott üléséből. Kolozsvárott 1881. év mártius hó 20-án.

Kovácsi Antal,
közigazgatási jegyző.

A boríték a Berde M. pecsétjével 3 helyt volt lezárva.

A másodikon vagyis 1888. szept. 10-én irottan ; a czimzési oldalon :

»Berde Mózsa végrendelete szept. 10. 1888 kelettel, mely költ Kolozsvárt saját neve aláírása és Tamási János és Szász Ádám tanuk aláírása alatt K. közjegyzői aláírással hitelesítve.

Őrizetre beteszi teljes bizalommal az Unitárius vallásközön-ség levéltárába Kolozsvárott.

Temetésem, mint volt egész életem, legyen egyszerű, minden pompa, feltűnőség, koszoruk nélkül, teljes csendességben, reggeli órában. Ha halálom Bunon talál, ott a gyümölcsösömben álló egyetlen nagy tölgyfa alá, ha Kolozsvárott, a köztemetőben, a hideg földben ! Kolozsv. 1890. febr. 7. napján.

Berde Mózsa.«

Szélirat : »7 pecséttel van lezárva ezen végrendelet kívülről.«

A pecsétes oldalon :

28—1890. E végrendeletet az E. K. Tanács megőrzés végett elfogadta. 1890. febr. 23-án tartott ülésében.

Kovácsi Antal,
jegyző.

Pecsétek : Berde lezárta saját B. M. gótbetűs pecsétnyomójával 7 helyen, az E. K. Tanács a maga hivatalos pecsétnyomójával 2 helyen.

Mindkettőt a leltározáskor az árvaszék is 2—2 pecséttel látta el.

szerinti másolata az 1888. évi szept. 10-én kelt eredetinek. Ezt Berde Béla akkor vette volt kezébe, mikor a néhait Budapestre indították.

Nagy volt örömünk, midőn hallók, olvasók a néhainak egyháza iránti forró szeretettől sugalt szavait, rendelkezéseit, annyi bizonytalanság, remény és töprengés után.

Még aznap d. u. 4 órakor tartott egyh. k. tanácsigyűlésben jelentést tettünk a végrendeletek tartalmáról. A meglepetés és öröm általános volt. A végrendeletek leiratása, kinyomatása, több példányban hitelesítése megállapított és teljesedésbe vétetett. E végrendeletben a magyar unitárius vallásközönseget tette egyetemes, általános örökösének, minden ingó és ingatlan javaiban, bizonyos feltételek mellett.¹

Igy a 2-ik §-ban a rokonoknak; a kolozsvári, toroczkói és laborfalvi eklésiának; a kolozsvári Valeria-árvaháznak és az itt állítandó vakok intézetének hagyományozott összesen 13,500 forintot o. é.; gazdasági cselédeknek családonként egy-egy cs. aranyat.

A 3-ik §-ban a kereszturi gymn. részére 100,000 frtot; a kolozsvári főiskolánk részére szintén 50,000 frtot, s ennek megépítésére 50,000 frtot.

A 4-ik §-ban a fenmaradó tőkés kamatjának $\frac{2}{5}$ -ét tőkésíteni, $\frac{3}{5}$ -ét elkölthetőnek rendeli megjelölt iskolai és egyházi célokra.

Az 5. §-ban birtokairól és egyéb ingóságairól intézkedik.

A 6. §-ban kolozsvári házának tiszta jövedelme $\frac{2}{5}$ részben »a Berde családból származó s iskolánkban tanuló ifjaknak ösztöndíjba« kiosztandó

A 7. §-ban korpádi birtoka haszonélvezését Berde Bélának és fiú örökösének hagyja — a mig ilyenek lesznek.

A 8. §-ban n.-buni birtoka jövedelméből czipó alapítványt tesz Kolozsvárt 100, Tordán és Kereszturon 50—50 tanuló részére.

¹ A végrendeleteket lásd Okmánytár 20. A. B. C. sz. a.

Az összes hagyaték érték- papirokbán, takarékpénztári beté- tétekben, készpénzben és arany- pénzekben	533,690	frt	45	kr	o. é.
A kolozsvári ház leltári értéke ...	35,629	»	46	»	»
A korpádi birtok » » ...	28,303	»	—	»	»
A n.-buni » » » ...	84,507	»	22	»	»
Összesen	672,130	frt	13	kr	o. é.

Mindezek, az árvaszékileg kezelték kivételével a vallásközönségnek s illetve végrendeleti végrehajtóknak gondozása és kezelése alá hivatalosan átadattak.

Az örökösödési nyilatkozat a vallásközönség nevében beadatván, a hagyatékhoz egyedüli s általános örökösnek nyilatkozott; a hagyományok kifizetését elvállalta, kérve a birói beavatkozást s a leltározandó hagyatéknek a végrendeletet 12. §-ban kijelölt rendeleti végrehajtók kezelése és gondozása alá adását.

A kir. törvényszék 1893 okt. 25-én mind a leltározást, mind a hagyatéki tárgyalást elrendelte, utóbbival Schilling Rudolf kir. közjegyzőt bizván meg; a gondnokságot megszüntnek nyilvánította; az árvaszék által kezelt fennebb elészámlált értékeknek a helybeli adóhivatalhoz letétbe helyezését kimondotta.

A leltározást a kir. közjegyző és végrendeleti végrehajtók: Molnár Sándor, Benczédi Gergely és Benkő Mihály által eszközöltetett. Leltározattak ugy a vallásközönségnél és az árvaszéknél letétben volt értékek, mint a kolozsvári ház, a korpádi és buni birtok s ezekben talált összes tárgyak.

Az 1893. évi október 29—31-én tartott főtanács, mély megilletődéssel hallgatta meg a felolvasott végrendeletet; a püspök szivből fakadó szavaira felállással fejezte ki hálás elismerését; elfogadta Szentiványi Gyulának magasztos lélekből tett következő indítványát:

»Mindkét végrendelet vétessék fel szószerint a főtanács jegyzőkönyvébe; arczképe festessék le a consist. terem számára valamelyik hazai jeles festő által; állitassék emlékére később szobor; kéressék fel Kolozsvár

városa, hogy a hosszú-szappany-utczát nevezze el Berde M. utczának.¹

A szakértelmet, mély belátást, okos tapintatosságot kívánó teendők elintézésére a jogügyi bizottságot helybeli és vidéki szakértő jogászokkal kiegészítve, egyházi és világi elnökeink, főgondnokaink vezetése alatt megbizta, hogy legyen vezetője, irányadója minden jogi és pénzügyi fontos kérdésnek, mely a hagyatéki ügy lebonyolításában felmerül.

Vajha itt bevégezhetnők a hagyatéki ügynek további tárgyalását! Vajha elmaradtak volna oly események, melyek a lelkes emberbarát emléke körül mindig fájdalmas érzelmeket keltő keretül fognak szolgálni!

XII. A rokonokkal folytatott per bevégezése s a hagyatéki birtokba adása, Korpád kivételével.

A hagyatéki két oldalról lett megtámadva. Egyfelől 4 hamis tanu által megkísérlett szóbeli végrendelettel; másfelől az oldalági rokonok által rendes perrel.² A szóbeli végrendelettel elkövetett csalás miatt indított bünyfenyitő eljárás, miután Berde Béla az 1888. évi végrendeletet érvényesnek elismerte s az egyház a végtárgyaláson a panasztól elállott, befejeztetett. Az oldalági rokonokkal, per közben, kiegyezett. Miután az 1888 szeptember 10-én kelt végrendeletet az összes érdekeltek érvényesnek elismerték, s belé egyeztek, hogy a hagyatéki az egyházra átruháztassék, a kolozsvári kir. törvényszék 1899 január 17-én hozott átadási végzésében, Korpád kivételével, az egész hagyatékiot átruházta az egyházra. Korpádot illetőleg Berde Béla azt kívánta, hogy a tulajdonjog reá és fiutódaira irassék s az egyház csak várományos legyen. Ezt a törvényszék is kimondotta, de a kolozsvári ítélőtábla az első bíróság ezen végzését meg-

¹ L. 7—1893. Fót. sz. a. Az utczára nézve az a változás történt, hogy E. K. Tanács ajánlatára a városi hatóság az új Collég. mellett a b. magyar-utczában nyitott új utczát nevezte Berde-utczának s a hosszú szappan-utczát Brassai-utczának.

² Lásd: Függelék.

változtatta s Berde Bélát perre utasította, mely folyamatba is tétetett.

Az átadási végzés valahára eljuttatta a vallásközöniséget azon helyzetbe, hogy a nagy alapító végrendeleti intézkedéseit teljesedése vegye. Eziránti tervezet készítésére a jószágfelügyelő bizottságot, mint végrendeleti végrehajtókat felhíván, ez az egész hagyatékot felölelő javaslatát elkészítve, beadta április 25-ről az E. K. Tanácshoz, mely az egészet elfogadván és az 1899 július 2-án tartott rendkívüli főtanács elé terjesztvén, ez is helyben hagyta egy évre.¹

A vallásközöniség ennek folytán a végrendelet 2. §-ban kijelölt összes hagyományokat kifizette; az alapítványokat az 1899. évi január 1-ső, részben szeptember 1-ső napjaitól kezdődőleg életbe léptette. Így lett valahára lehetővé, hogy a tanárok fizetése Sz.-Keresturt 1893 szeptember 1-től, — Kolozsvárt 1900 január 1-től tetemesen megjavíttatott; kolozsvári főiskolánkban 71, Tordán 36 és Sz.-Kereszturt 50 tanuló naponként 3—3 tiszta buza czipót kapott, és a Berde családból Kolozsvárt tanuló 2 fiu havi 24—24 korona ösztöndíjban részesített.

A végrendeletnek egyetlen pontja maradt még függőben, t. i. egy kolozsvári tanárnak 500 forinttal való jutalmazása, melynek mikénti érvényesítése későbbre halasztatott.

A hagyomány a per befejezésekor, vagyis 1898 december 31-én tett:²

a) Értékpapirokban és részvényekben	154,946 frt — kr.
b) Pénzintézetekben elhelyezett tőkékben	352,587 > 53 >
c) A m. kir. adóhivatalnál letétben	25,990 > 37 >
d) Készpénzben	166 > 55 >
	<hr/>
Összesen	533,690 frt 45 kr.

¹ Lásd 3—1899. rendkívüli Főtan. sz. a. Az E. K. Tanács egy aranyozott ezüst billicumot készítettett ily felirattal: »Berde Mózsá emlékére 1899. Az Unitárius egyház.« Evvel mondja a főtanács gyűléseken az első felkösöntőt az elnökség.

² Okmánytár 21. sz.

Ingatlanokban, és pedig:

e/ A kolozsvári ház leltári értéke	25,629 frt 46 kr.
f/ A korpádi birtok leltári értéke	28,303 frt — kr.
g/ A n.-buni birtok leltári értéke	84,507 frt 22 kr. = 138,439 frt 68 kr.
h/ Időközi jövedelmek	158,455 frt 44 kr.
Együtt	830,585 frt 57 kr.

Életében ritkán becsülik meg, halála után pedig gyorsan feledik a legtöbb arra érdemes embert. Berde M.-nak örök időkre fényes nevet biztosít e fejedelmi alapítvány, melyet a gyorsan száguldó századok hova tovább még tündöklőbbé fognak csiszolni.

Csak egy maroknyi nép s mi ebben egy maroknyi felekezet vagyunk. Századokon át küzdve, üldözve, sem ki nem pusztultunk, sem el nem fogytunk, sem nemzetileg, sem felekezetiileg. Minek köszönhetjük fennmaradásunkat? Mi adta azt a titkos erőt, hatalmat, mely annyi vihar közt megtartott? A szabadságszeretet, az összetartás és az áldozatkészség. Mindig akadtak egyesek, a kik a hazafias és egyházi erényekben magasztos példával jártak elől.

Az a kor, melyben Berde élt, mind nemzeti, mind egyházi történetünkben a nagy tettek és áldozatok, a lélekemelő példák kora. Neve a legelső között fog emlegettetni mindenha. Takarékosága, melylyel mindent megvont magától s szegényebbül élt, mint egy napszámos, halálával érthetővé vált és bölcs intézkedése megszégyenített minde gunyt és gáncsot, mely életében mindenütt kísérte.

A XVII. században Mikes Mihályné, Paczolai Borbóra, Gyerófi Györgyné, Kemény Kata és Vargyasi Dániel Istvánné, Kemény Sónia, a XVIII. században a Vargyasi Dánielek, Petrichevich Horváthok, Zsukiak, Kénosi Sándorok, Toroczkyak, Gálfalviak; a jelen században a S.-Szentiványiak, Augustinovich, Koncz, Kovács Dénes, Rédiger, Kelemen, Derzsi, ifj. Pápai Sándorné bölöni

Mikó Mária¹ voltak azok, kiknek közművelődésünk végzetlen sokat köszönhet. E fényes sort, és e századot lehetett volna-e méltóbban és nagyszerűbben befejezni, mint a hogy Berde tette. Reméljük és higyjük, hogy a jövő századokban is lesznek követőik.

Ámde a nagy hagyományokkal nagy felelősség is hárul az egyházra. A példa csak úgy lesz termékenyítő, ha a hagyományoknak nemcsak hasznát, hanem a hagyományozóknak elveit, rendelkezéseit is mindig szem előtt tartja és pontosan követi. Nemcsak a tőkét kötelezősértetlenül fentartani, hanem a jövedelmeket is kizárólag a megjelölt célra fordítani.

Ha a tanárság főfeladatának tekinti, hogy hitben erős, tiszta szívű és kezű, hazafias és ideális célokért is lelkesedni tudó ifjakat neveljen az egyháznak, hazának és az emberiségnek; ha az ifjuság kegyeletes kötelességének ismeri, kitartó szorgalommal és lankadatlan munkássággal készülni a közügy szolgálatára; ha tud lelkesedni és kész megtanulni kényelmet, életet, mindent áldozni valamely szent és nemes célért.

Életrajzát egy nekrológusa jellemzésével fejezhetjük be legáltalában: »Mehalt, vagy halhatatlanná lett Berde Mózes, a ki úgy élt, mint egy szegény jobbágy, hogy hétszáz ezer forintot hagyhasson jótékony célokra, mint egy valóságos fejedelem. Vagyona Erdélyé. Emléke a történeté. Neve a kegyeleté.«

¹ E nő 1827. decz. 15-én kelt, 1828. márcz. 25-én megújított végrendeletében (meghalt 1828. ápr. 3-án), 10,000 frtot hagyományozott kizárólag az Unitár. püspökség fizetésére. Ennek alapján kapott a püspök mint ilyen, először fizetést 1831. jan. 15-én. Addig mint r. tanár kapta a tanári s illetve rectori fizetést, mint püspök a papok és mesterektől az évi 60 mft collectát; az új papoktól a felszenteléskor 1—1 mftot; a kolosvári határon levő püspöki fekvők jövedelmét; a válóperekért kettős díjat és a házassági felmentvényekért (dispensatio) megállapított díjat.

A Mikó Mária atyja bölöni Mikó Lőrincz is 200 drb aranyat ajándékozott a Státusnak 1772-ben oly feltétellel, hogy ahhoz csak a legnagyobb szükség idején nyuljanak. Ennek utolsó részlete 284 frt o. é. 1864-ben az összes tanárok özvegyei és árvái segélyezési alapjául tétetett az illetékes rokon Mikó L. tanár — megkérdezése — után.